

1924

Человек
и его

1-2

П 173 751

173751

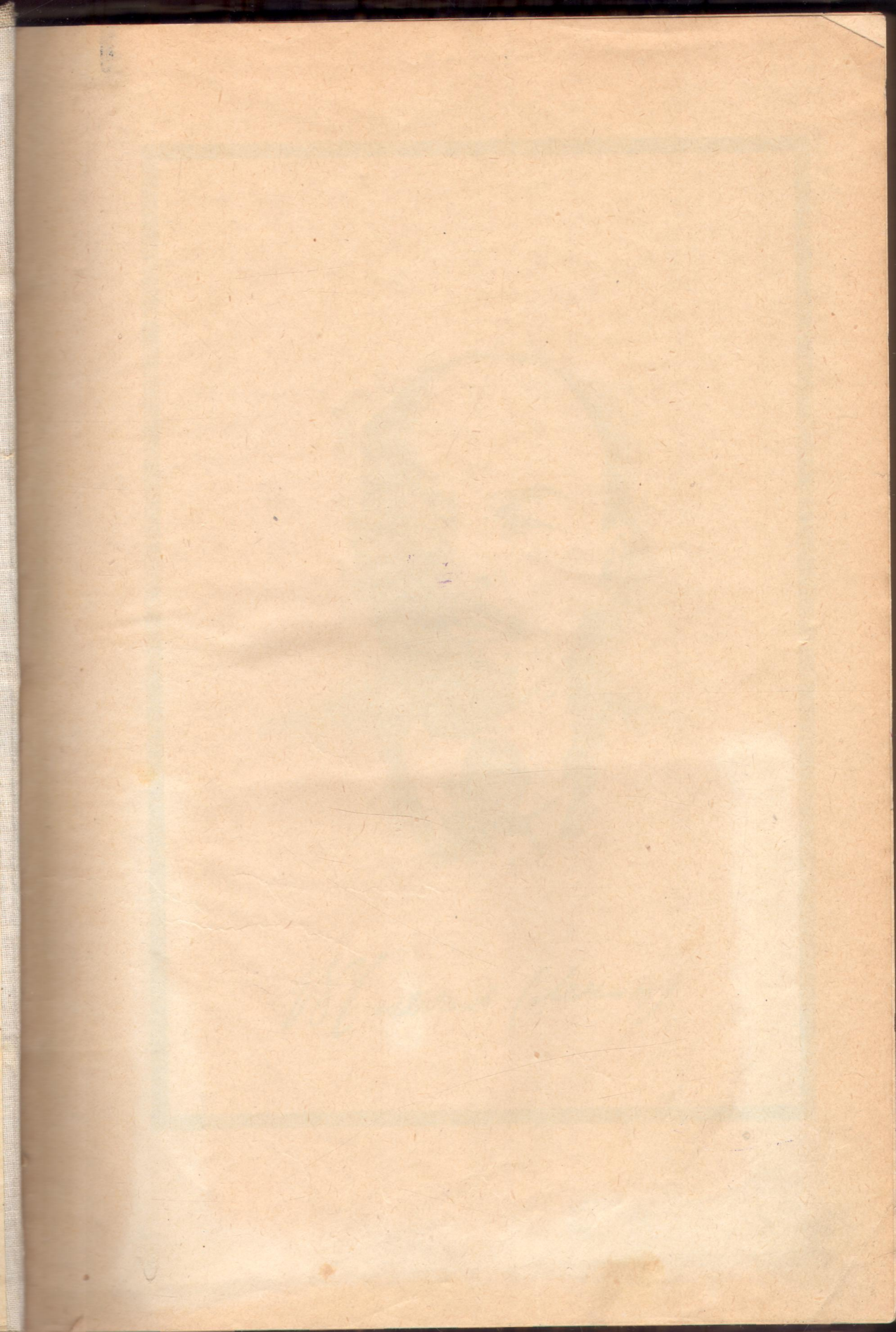
V.N. Karazin Kharkiv National University

00350418

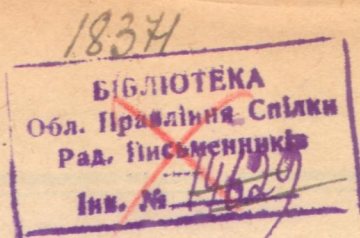
1

[illegible]

05.1924"

4-45

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

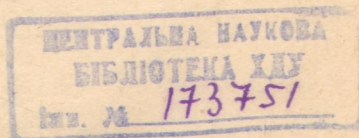
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

1

1924

№ 1—2

СІЧЕНЬ

1924

ЛЮТИЙ

05 (47.714) «1924»=91.79

Друкарня-літографія
КНИГОСПІЛКИ
Харків, Нете-
ченська
на бер.,
№ 14.

▽

Д. У. Д. Харків, № 6619.

Зам. № 2807.

З М І С Т

	Стор.
В. Сосюра—Місто. Поезії	1
І. Цітович—Гроза	3
В. Підмогильний—Військовий літун	4
Г. Коляда—Із поеми «Крізь сизий дим»	34
О. Лан—Поезії	35
В. Шопінський—Білий порошок	36
В. Ярошенко—Труп	49
Т. Осьмачка—Весна	50
Н. Бажан—Поезії	51
М. Доленго—Золоте коло	51
О. Досвітній—Американці	52
П. Шеллі—До британського люду. Перекл. О. Бургардт	61
В. Газенклевер—Вперед, друзі люде. Перекл. Д. Загул	62
М. Рильський—Чумаки. Поема	63
 М. Равич-Черкаський—Ленін—проводар комунізму	 74
О. Шумський—Політична ситуація в С. Галичині	83
М. Любченко—Далі шляхами розкладу	92
Проф. С. Остапенко—Капіталізм на Україні	112
 Ан. Носів—Антропо-етнологичне вивчення людини—населення України	 136
Б. Тиверець—Спад ліризму в сучасній українській поезії	141
М. Доленго—Імпресіоністичний ліризм у сучасній українській прозі	161
О. Бургардт—Співець з бунтарською душею	174
І. Ткаченко—Літературна спілка П. Мирного та І. Білика	186
 М. Любченко—Міжнародній огляд	 196
 Економічний огляд	 208
 Хроніка	 217
 Бібліографія	 240
 Від редакції	 261
 Книжки, надіслані до редакції	 262

В. СОСЮРА

МІСТО

Од трамваїв синє, синє місто,
Золоті од лихтарів сніги:
Хто прийшов із геніяльним хистом
І зробив це росчерком руки?..

Хто чорнявим електричним дротом
Синій килим неба пронизав,
Що пливе в далеку Третю Роту
І сумний вертається назад?..

Місто взяло в ромби і квадрати
Всі думки, всі пориви мої...
Це ж мені заковано стогнати
У його засніженій груді...

Це ж мені дитиною малою
Заглядать у чорні казани
І об мури битись головою,
Розбивать печаль мою об них...

Ой, у парку снігові намети!..
Там проводять ночі «пацани»...
Тільки вітер знає їх секрети,
Тільки вітер і холодні сніг...

Я не знаю, хто кого морочить,—
Але я б нагана знову взяв
І стріляв би в кожні жирні очі
В кожную шляпку і в манто стріляв...

Але, ні. Їх другим треба взяти...
І синіє невблаганно сніг...
Місто взяло в ромби і квадрати
Всі думки, всі пориви мої.

* * *

В синє вікно виглядаю.
В небі акації шум.
Тільки і сам я не знаю,
чому один я сижу.

Тільки і сам я не знаю,
чому на фоні яснім
твій силует не буває
рідним і милим мені.

Темні здивовані очі
і малинові слова...
Щоки гарячі лоскоче
темна холодна трава.

Тільки на хмари, на небо
виллю і жаль і жагу, —
більше не тягнуть до себе
темні метелики губ.

Що ж. Не любив я нікого.
Може здавалось мені,
що розігнались дороги
в очі твої золоті?..

В місяці, в вітрі, у дзвоні
і в ароматі алей
місто в залізні долоні
кличе і тягне мене.

Знаю: для мене хвилина —
ціле для тебе життя.
Місяць крізь віти ялини
руки до мене простяг...

* * *

Коли місяць на цвинтарі бродить,
так убого і тепло мені,
і думок золоті хороводи
знов встають невимовно ясні...

І тоді я крізь листя, крізь віти
за світами далекими мчу,
комашинкою в небі дзвеніти,
по-инакшому Землю почуть...

І, здається, такий я маненький,
божевільно кружусь унизу...
Але серце непевно теленькне, —
і на цвинтарі знов я сижу.

Тільки трохи ніяково й дивно,
що на місці хрести, дерева,
й на граніті дзвенять переливно
золоті од проміння слова...

В моїх дум золоті хороводи
Закував я і муки і гнів...
Тільки місяць на цвинтарі бродить,
виглядає з-за ґрат і вінків.

* * *

Може ми й не друзі...
На твоє: «Прощай»
нахилився в тузі,
облітає гай—

Ну, а під рукою
літери, як кров,
не дають покою,
кличуть знов і знов...

синій, синій, синій...
Тінь... День... Сум...
Це листи осінні
на твою красу.

Одірву я руки,
губи одірву...
Тільки серце стуком
падає в траву...

Де летить широко
в небо димний жах,
там біжать дороги,
вулиці біжать...

Може ми й не друзі...
На твоє: «Прощай»...
нахилився в тузі
облітає гай—

Вулиці горбаті,
на стіні плакат,
а на тім плакаті
чорная рука.

синій, синій, синій...
Тінь... День... Сум...
Це листи осінні
на твою красу.

ІВАН ЦІТОВИЧ

Г Р О З А

Схитнулися тополі.
По листю, по корі
Дош-шрапнель сипнув...
Пробігли батальйони хмар.
О, хто там путь їм перетнув
Вгорі?

Враз залп! гармати гнів!
Осокорі: замрім!..
Прорвався сміх і зразу вщух.
То звівсь бунтар: тремтіть, старі!
Така там боротьба і рух
Вгорі!

В. ПІДМОГИЛЬНИЙ

ВІЙСЬКОВИЙ ЛІТУН

Опершись рукою на широку дверину товарного вагону, Сергій Данченко дивився на місто, що сірою плямою лежало далеко вбік, завезене ранковим туманом. Позад Данченка, трохи наполягаючи на його голими грудьми, стояв Василь, накинувши на плечі хутрову куртку. У вагоні серед бляшанок з бензином та купи різного машинного приладдя спало теж двоє — літун Тимошівський та воєнком літунської сотні.

Вагон термосився від руху й помірно підплигував на рейках. Сергій Данченко, притримуючи рукою шапочку на голові, перехилився за двері й пильно роздивлявся на невиразне місто.

— Там річка... бачиш, Василю, за містом? — спитав він, показуючи рукою.

— Бачу, — відповів той.

— А за річкою, далі — сад... його не видно. Отам, серед саду, стояла наша хата. І зроблено було просіку, щоб через неї з вікон було видно річку.

— Твій батько був великий буржуй? — спитав Василь, добуваючи люльку.

— Чималий... тисяч з сорок десятин мав.

Василь посміхнувся.

— Може й мій теж буржуєм був, — не знаю ні батька, ані матері. Хтось мене народив, спасибі їм, та й кинув на вулиці.

Василь закурив і плюнуз на землю, що мигтіла під вагоном. У вагоні заворушився воєнком і голосно позіхнув. Далі він підвівся й підійшов до дверей, кліпаючи очима.

Потяг раптом звернув і місто вже лежало перед нами. Туман росходився. Місто росло, насувалось на їх і розпадалось на будинки.

— Вже приїхали? — спитав воєнком.

— Воно таке саме... таке саме, як і було, — казав Данченко, не зводячи з міста очей, — он я бачу вокзал, театр...

Василь хляснув воєнкома по плечі.

— А що, воєнкоме, будемо гнати бензин на горілку?

— А будемо, — відповів той, чіпляючи до пояса револьвера.

З їхньої мови прокинувся Тимошівський, жваво потягнувся та й собі висунувся з вагону.

— Оце добре! — гукнув він: — як я занудився вже без великого міста. Він засміявся й погрозив кулаком.

— Ну, держіться, дівчата й жінки! Літуни їдуть!

Потяг спинився коло станції і всі злізли з вагону.

— Ти підеш мешкати до тітки?—спитав Данченка Василь.

— Так,—відповів той,—але не заздри мені: я обіцяю й тобі знайти помешкання в неї.

Василь потягнувся.

— Ех! Чому заздрити? Я й казарми люблю. Та мабуть я підшукаю жінку, що мене полюбить.

З неясним страхом пішов Данченко у місто. Він давно вже носив його в своїй душі. П'ять років безупинної мандрівки з фронту на фронт! Голод, безсонніно чі взімку коло вогнища, коли все всередині бралось кригою й застигало, тисячі таких ночей і одноманітних днів викохали йому теплий малюнок рідного міста. Там, звідки він повернувся, він не мав нічого свого, і цей малюнок переховував, як єдине багатство. Він любив тепер місто більше, ніж тоді, коли жив тут. Ночі холоду й дні спраги виткали йому чудове мереживо спогадів, може й неправдивих зовсім, але теплих і втішних.

А місто зустріло його суворо й просто: в обличчя йому війнув важкий дух, дух руїни. З усіх боків нахилились до його пошаржені будинки й вибиті шибки лягали йому тягарями на серце. І хоч п'ять років він тільки й бачив, що розпад і смерть, а не міг погодитись, що місце, де ступала його юнацька нога, так само гніє й розпадається. Спочатку він навіть не міг вмістити це, і дивився, мов на чудо.

Він почував, що всихає; його серце в'яло, і рвались там нитки ніжної мережки, яку він довго низав був увесь хмурий час, що лежав позад його.

Сергія тягло далі, вглиб міста. Байдуже розгортались перед ним вулиці, порослі травою, червоні прапори і чисте небо.

Замість буяння він спіткав тільки труп і шумливе колись місто лежало купою стерва.

Він швидко переходив вулицю за вулицею. Прийшовши до тітчиного будинку, він постукав, але помітив, що двері не замкнено, і зайшов сам усередину. Назустріч йому вийшла жінка і в ній він швидко догадався, ніж пізнав свою тітку. Він зовсім іншою покинув її під час війни. Її сиве волосся не походило на тодішнє русаве, дрантя, що було на ній, не нагадувало колишніх суконь, а обличчя, де в густих зморшках затаївся звір, мовчало про усміхи та вроду.

Вона пізнала небожа відразу, кинулась до його й оповила руками. Ридання заглушили її слова. Мокрі з куховарні руки безтямно гладили й стискували його обличчя, а цілувала вона навіть його сорочку. Йому ніяково стало, аж боязно. І він визволився з її рук.

— Заспокойтесь, тьотю,—промовив він.

Тітка сіла на скриню й посадовила Данченка коло себе.

— Ти ж один лишився... од кого ж сподіватись, як не від тебе? Твого батька розстріляно, дядько, мого чоловіка, утоплено в річці з камінюкою на шиї, як собаку...

— А де мати?—спитав Данченко.

— Мати втікла за кордон десь... А я... о, Сергію! Що я стерпіла! Мене бито по видові, тягано за волосся, як повію. Чотирі місяці,

чотирі місяці, як один день, держали мене в льохові, допитували, ставили під стінку розстрілювати!

Раптом вона схамінулась.

— Тсс... у мене три кімнати зреквізовано, комуністи живуть. А ти не комуніст, часом?

— Ні,—відповів Сергій,— а коли розстріляно батька?

— Торік, як німці наступали,— пошепки відповіла тітка,— вночі аж п'ятдесят заложників розстріляно. А дядька Олексу ще раніше селяне в ополонці втопили... Ой, та хіба можна словами передати все те... Я була, як загнана вовчиця, як скажена кішка. Ти бачиш, яка я? Так тепер я хоч спати можу, а то ночі пролежувала, очей не стулюючи.

— А Галочка?

— Що Галочці? Перебула той час у хрещеної матері й нічого їй... Чудна вона. Почну скаржитись, нагадаю про батька, а вона: на що згадувати, каже, аби мучитись. Дитина вона ще, співає, сміється. Служить десь, у Народній Освіті чи що, переписувачкою на машинці. Сьогодні неділя, до церкви пішла. Та чого ж це ми сидимо в сінях?

Вони зайшли в хату.

— Ти їсти хочеш? Тільки не ремствуй, самий хліб та юшка. Так і годуємось... Галочка в ряди-годи принесе пайку хліба, а то спродую те, що не пограбовано.

— Не хочу їсти. Ось почекай, тьотю, я з вами житиму, то краще буде. Нам, літунам, пайку добру дають, навіть ячка, а масло чи сало—завжди.

— Гляди, не продайся за те сало,—прикро промовила тітка.

— Як це так—продатися?—спитав Сергій.

— Правда,—відповіла тітка,— ніхто з нашого роду не продається і не має права продатися. Сергію, кров батька й дядька пролита, і ти мусиш помститися! Тим то я чекала тебе. Я вірила, що ти живий, хоч ти й не писав нічого. Ганьба на твою матір, що втікла,—вона знизила голос і схопила Сергієву руку,—я перед Богом присягалась, а ще й перед тобою—мене бито, тягано, сили мені висотано, але моє серце ще б'ється, кипить... Я вірю—прийде слушний час,—я теж помщуся і я уб'ю.

Тітка тискала його руку, але її слова були Сергієві чужі—тітка була така сама руїна, як і місто.

Рипнули двері, Галочка повернулась. Сергій глянув на неї і зрозумів, чом вона не любила згадувати про смерть родичів. То була жінка, що допіру зробилася нею; в її постаті й обличчі вчувалася весна. Весна віяла з кожного її руху і вона щедро сипала той дарунок навкруги. Смерть тікала від цієї дівчини, і Сергій згадав, дивлячись на неї, казкових царівен з сйливою зіркою на чолі.

— Галочка,—радісно засміялася тітка,—чи пізнаєш ти—це твій брат—у-перше, Сергій. Пам'ятаєш, ти ховалась од його, як була мала.

Галочка здивовано протягла Сергієві руку та й собі засміялась.

— Ви мій кузен! Треба бути такою пустункою, як я, щоб вас не пізнати. Я тікала від вас була, а ви ж аніяк не змінились.

Тітка прикро глянула на неї.

— Може й тепер тікатимеш? Яка ти дуренька! Ніби Сергій справді опудало яке.

Літун посміхнувся.

— А таки опудало! Я знаю, що поганий. Це для мене не таємниця.

Справді, він знав це. Такий уродився! Він був низький на зріст, з горбом на спині й мав надміру довгі, як у малпи руки. Плескуватий ніс, висохлі губи, косенькі хинські очі, ріденька рослинність побила його обличчя невиразною плямою. А Галочка була така ясна, така повна життя! Сергій почував себе пустою перед нею і, здавалось, ніколи ще не бачив штуки так зблизька, ніколи так гостро не відчував її принад.

— Це для мене—не секрет,—казав він,—а ось що дивно. Я покинув тебе,—можна ти?—ще малою. Ось я повернувся й не змінився, так само потворний, як і був. А тим часом ти виросла, зробилась прекрасна. Вір мені, що я не пізнав би тебе. Це вражає мене. Я стільки блукав, а бачив тільки смерть і руїни. Я чув тільки злосливий сміх, бачив тільки погляди з прокляттями. А ти смієшся, і сміх твій чистий, хороший...

Галочка зніяковіла, гадаючи, що він говорить їй компліменти. А Сергій раптом відчув себе змореним після подорожі.

— Он як... а де б я спочив?

— Ти втомився?—заметушилась тітка,—ходім, ходім. Спи міцно, а тоді побалакаємо. Я віддаю тобі свою хату.

Вона повела Сергія до другої кімнати й промовила:

— Тільки ти не сердься—спатимеш на моєму подвійному ліжку.

Вона засміялась і вийшла. Сергій не роздягаючись ліг на широке ліжко й схрестив під голову свої довгі руки. Він думав про себе і йому стало шкода свого життя. Він чудно жив якось, між иншим. Уродився калікою—його віддали нянькам, він батьків навіть бачив не часто. Жив на самоті, родичі цурались його, хлопці, з якими він хотів гуляти, глузували й тікали від нього. Так і виріс він з думкою, що для його на цьому світі нічого немає. В бога не вірив, на той світ надій не покладав—і, врешті, байдужість опанувала його. Тільки де-коли мріяв, але й мрії були невиразні—він навіть добре не знав, про що треба мріяти. Книжок читав багато, захоплювався будизмом і довго міркував поїхати до Індії. Але так і не поїхав, зробився літуном під час війни, полюбив літунство і вже не кидав його. Так двадцять вісім років прожив чи то дурнем великим, чи то мудрієм.

— Треба спочити,—гадав Данченко,—обридла вже блуканина.

І наймиліше було йому те, що спочиватиме він тут, коло рідних. Разом обідатимуть, ввечері розмовлятимуть, і Галочка буде сміятися своїм чистим сміхом.

* * *

Прокинувся він над вечір, умився й пішов до вокзалу. Коло ешелону він знайшов своїх—Тимошівського, Василя й воєнкома. Вони жваво сперечалися.

— Ти повинен це зробити, воєнкоме,—палко промовляв Тимошівський,—який же ти після цього товариш? Свиня просто! Та як би я був комуніст, я зробив би все, що захотів.

— Ні, це незручно,—казав воєнком,—де ж таки бачено, щоб у радянській державі одкривати кафе, хоч би й літунське? Виконком так і скаже—буржуазна витівка.

— Чом же буржуазна? Ми ж не експлуатувати когось хочемо, а просто погуляти. Що ми—ченці? Кому не можна кафе, а літунам—можна. Ми—червона авіація, гордість революції. Та що це таке? Літаю, літаю, стріляю, бомби кидаю,—а мені й потанцювати не можна? За що моя молодість гине?

— Чого ти сосунчику, скиглиш?—спитав Василь,—ти не знаєш, як треба робити? Пістоля їм до грудей—давай кафе! Іх словом не діймеш.

Воєнком стояв замислений.

— Хіба так,—сказав він врешті,—візьмемо дозвіл на культосвітній клуб, а там уже збоку якось примажемо кафе невеличке.

Василь хляснув його по плечі.

— Люблю тебе, воєнкоме! Ти людина товариська й вигадав добре. Кафе під радянським соусом! Лиха година! Тут тобі й лекції про комуну, і неписьменність ліквідують, і дівчатка танцюють, і чарочка кружляє! Це мені до вподоби!

— Знаєте, як ми його назвемо?—гукнув Тимошівський.—клуб «Амортизатор». Так і зареєструй його, воєнкоме, а я вивіску сам намалюю.

— Веди мене до себе ночувати,—сказав Данченкові Василь,—бо ще не маю де на цю ніч.

Сергій взяв з вагону свої чемодани й вони пішли.

— Ти не думай,—сказав Василь,—що я не знайшов собі помешкання. Цілий день ходив, а знайшов таки. О, я знаю, чого мені треба! У мене ставка на інтелігентку, що голодує. І єсть така. Чоловік, видимо, буржуйчик, злякався Радянської влади й забіг. Казала, причепурить кімнату. Я вже взяв її на око. Ти маєш горілку?

— Єсть пляшка.

На тій вулиці, де стояв тітчин будинок, вони зустріли Галочку й Сергій привітався з нею.

— Та ти теж уже маєш знайомство!—гукнув Василь.

— Це моя сестра—в-перше.

— Добра крадя, симпатичне дівчатко.

Сергій промовчав трохи й сказав:

— Василю, ти ходитимеш може до мене й зустрічатимешся з нею. Я заздалегodi прохаю тебе—не займай її.

— Го, го! Та чи не собі ти її готуєш?

— Ні, не те. Просто вона чесна, гарна дівчина, а ти—босяк.

— Даю тобі своє босяцьке слово,—урочисто промовив Василь,—що не братиму її на око.

В кімнаті Василь скинув з себе хутрову куртку й лишився голий до пояса. Він так завжди пробував у хаті.

— Давай горілку.

Сергій розпакував чемодани й видобув пляшку.

— Це для тебе приховую—сказав він.

Далі він запалив велику бензинову лампу й біле світло облило їх обох—напівголою велетня й довгорукого недоростка. Вони сіли біля столу, Василь пив навхильці горілку.

— Стара справа,—промовив він,—стара-старезна.

— Пече?

— Пече, клекотить усередині, жене кудись, покою немає. Скільки пам'ятаю себе—блукаю, і гидко мені. О, коли б який дурень записував, де я був і що робив!

— А ще ж жити довго,—зітхнув Сергій.

— Оце й воно!—Василь злегка стукнув кулаком по столі,—матері його чорт! Як згадаю про даліше, так хочеться стати, руки в боки—давай сюди пошвидче все гамузом, що там лишилось! Все приймаю на праву руку!

Пляшку було вже випито наполовину.

— А ти щасливий,—кинув він на Сергія,—тобі що? Ти—того-світній, справжня людина ти, а ми—наволоч.

— Я—щасливий...—посміхнувся Сергій,—в чому ж те щастя?

— Е, та що казати! От літати обридло. Ще як війна була, то сюди-туди. А як війни не буде, то змусять ще пасажирів, чи пошту возити. Га? Як тобі подобається листоношею? Добра робота, ковінка їм у бік! Будь здоров!

Василь підніс пляшку до рота. Обличчя його зробилось червоне; він витягнув свої м'язисті руки.—Немає горілки!—гукнув.

Він ще раз потягся, схилився на стіл і заснув.

Сергій погасив лампу й ходив по темній хаті.

— Чом я прийшов сюди, до тітки?—думав він,—хіба в мене були коли родичі? Чого вона здається така променяста?

Він почував себе до краю спорожнілим. Ніколи йому не було ще так важко, як тепер, він сам собі був неприємний.

Отже, він струснув з себе ці думки. Приступивши до вікна, він підніс свої очі до неба й у великих просторах ростанула його туга. Його погляд потопав у безоднях між зорями й приймав йому в душу невимовну глибину.

— Там моя оселя—гадав він,—а тут я—вигнанець.

* * *

На другий день увечері пили чай утрюх: тітка, Галочка й Сергій. Говорила тітка. Вона розповідала сьогочасне життя; душу обплутали, дихати без дозволу не можна, білизну на облік беруть, зайвий стілець однімають. І це зветься—комунізм? Брехуни всесвіцькі.

— Як це нудно, мамочко, про комуністів,—промовила Галочка,—он літо минає, холодно буде, зіма, бррр!..

— Зіма! Тобі абигуляти!—гукнула тітка,—хіба ти згадуєш утопленого батька, хіба тобі болить моя туга? Ти ще їм служиш, ти ще спину гнеш!

Тітка голосно заридала, Галочка ніяково схопилась і підбігла до неї.

— Геть, геть!—гукала тітка,—ти сама більшовичка!

Сергій встав, подякував і пішов до себе в кімнату. Ця сварка була йому неприємна: і тут колотнеча. За хвилину до його постукала

Галочка—чи немає у вас салом'яку? Шкода! Мамі погано, лежить. Така нервова. Раз-у-раз сердиться на мене, що я не лаю комуністів. А вони мені нічого не зробили, їй богу нічого. Батька втопили не вони, а селяне—на тих я сердита. Та й не можна ж вічно лаятись.

Він хотів спитати її ще щось, аби затримати її коло себе. Але що?

Коли вона пішла, Сергій знову відчув сам до себе гостру відразу. Він довго стояв коло вікна, дивлячись на небо, але й воно вже не дало йому спокою. Та, врешті, він і не хотів його. Думка про Галочку захопила його й зняла віхор йому в душі. Він наново пригадував своє дитинство, науку, п'ятилітнє поневіряння на фронтах, і все те кригою лягало йому на серце.

— Я ж живий!—гукав він сам собі,—я ж живий!

Ці слова він повторював, як відшукану таємницю. Він ніби згадав про це допіру, ніби прокинувся з довгого сну й на повні груди вдихнув п'янюче повітря життя. Він був, як висохле дерево, що його вогонь охопив враз од краю до середини. Він почував той огонь, якимсь божевілля опановувало його.

— Треба боротися з собою, треба називати себе йолопом.

Так казав він, ніби маючи жаль до себе.

* * *

— Клуб «Амортизатор» було за кілька день одкрито жвакими заходами Тимошівського. Його пророкування справдилось: все місто справді було на відкритті клубу. Привітальні промови відбулися зарання, й тільки-що запалено лампи, музика й публіка була напоготові. Гримнув вальс; покриваючи його згуки, Тимошівський бадьоро гукнув французькі назви. Мури театрального будинку напружились, стримуючи рух юрби, що задвиготіла суцільним колом.

Танцювали з захватом, з цілковитою відданістю танкам. Танцювали зосереджено й уперто—вперше після жаху громадської борні.

— Messieurs, engagez vos dames!

Сергій Данченко стояв збоку коло стіни й дивився на Галочку. Вона була тут і теж танцювала. З ким—то байдуже. Сергій почував, що танцює з нею він. Він бачив зблизька її обличчя, оповивав рукою її стан. Вона нахилила голову трохи набік і це робило її ще прекраснішою.

Коло стін купчилось що-раз більше народу, й Сергієві доводилось підніматись навшпиньки та зазирати через плечі, щоб не втратити Галочку з виду.

Підійшов червоний Василь і сказав.

— Ти осьдечки. Я вже з півгодини тебе шукаю. Дивишся, як кузиночка танцює?

— Дивлюся, як танцюють,—відмовив Сергій.

— Та невже? Ні, ти зверни увагу; здається, били їх, били, реквізували, розстрілювали,—аж вони знову танцюють! По парі ж сорочок не лишили,—а дивись, як убрані! Трудно, трудно їх защемити! Та як ти думаєш? Це мені до вподоби!

— Ти сам?

— Сам, як палець. Кохану свою на село по харчі одрядив. Та й сам я тільки вчора приїхав. Де був?—Василь нахилився й промовив пошепки,—повстання ліквідував. Ну й погуляли—біс його матері! Ходім, для того шукав.

Він поволік Сергія між натовпом у кутню кімнату за сценою. Там пили горілку. Іх зустрів веселий гомін і вигуки.

— Ось де ми танцюємо,—промовив Василь, кидаючи додолу куртку,—сідай! Вип'ємо, щоб дома не журились.

Сідати не було де, та й взагалі мало хто сидів. Здебільшого стояли, хитаючись з шклянками в руках і гули. Було напівтемно й прохолодно, мов у льохові.

— Промова, промова!—гукнули враз і на плечах товаришів з'явився високий літун з пляшкою в руках. Хтось з реготом підтримував його ціпком у спину.

— Товариші!—почав він—як усі ми літуни, то вип'ємо за наше літунське здоров'ячко. Хай нам легенько гикнеться тепер і на віки вічні. І плювати нам зверху на весь божий світ!

Гучні оклики й брязкіт шклянок покрив промову. Тільки Василь невдоволено пробурчав:

— Не люблю промов. Нащо базікати? Хочеш пити—пий, убити—вбий, а не пащекуй. П'ю за мовчки!

Сергій постояв трохи й вийшов. В залі танцювали безконечний вальс. В кутку кімнати нікому непомітний куняв воєнком, сидючи на стільці. Денна біганина за-для відкриття цього клубу геть стомила його і він солодко дрімав під галас. Коли в кімнаті притихло, він прочунався й голова йому закрутилась з горільчаного духу.

На столі миготіла свічка, а біля столу, схилившись на руку, сидів задуманий Василь. Воєнкомові спершу зда^лося, що Василь сам у кімнаті, але згодом він примітив п'яних, що спали долі. Воєнком підвівся; мелодії вальсу линули через напіввідчинені двері.

— Хто там?—гукнув Василь.

— Це я.

— До речі! Ходи сюди, маю справу.

Воєнком підійшов до столу й сів поруч з Василем. Той випив чарку й налив воєнкомові.

— Пий!

Але воєнком не пив і Василь довго дивився на його червоними, посмішкуватими очима. Далі він зігнув руки й усі м'язи на його грудях заворушилися з сміху.

— Слухай,—сказав він, нахилившись,—слухай, воєнкоме! Я поставив уписатися до партії. Чуєш? Ти поручишся за мене? Га? Одпустиш мене з своєї сотні? Під три чорти літунство, роблюся чекистом! Це мені до вподоби! Га? Я оце вчора повернувся—повстання ліквідував. Ото розкіш, літунство—нісеїтниця. Чуєш?

Згода,—сказав воєнком.

Василь ударив його по плечі.

— Я ж знав! Люблю таких комуністів, як ти! У тебе завжди можна. Ти свій хлопец, їй-богу!

Воєнком що-раз більше почував, що п'яніє з горільчаного чаду. Він схопив Василеву руку й зареготав.

— Я—свій хлопець!—гукнув він,—як ти помиляєшся! І всі, хто так гадає! Ми ж усі, комуністи, свої хлопці, ха, ха, ха! О, ми—свої хлопці!

— Пий, воєнкоме!

Але воєнком не слухав його. Він сміявся всією душею.

— Тсс... чуєш? Танцюють! Танцюють блакитні панни, прилизані юнаки, а чи знають вони—нащо? Я виписую вам спирт, ви валяєтесь п'яні, я пускаю тебе до партії—а чи знаєш, нащо? А ви кажете: свої хлопці, з ними можна кашу варити—ха, ха, ха!

Він перестав сміятися. Вони дивились один на одного з безмежним довір'ям, як змовщики у вогкому льохіві старовинного замку.

— Ти, слухай,—промовив Василь,—я хоч дурний, та хитрий. Я тебе, брате, наскрізь бачу. Я йду до партії,—а чи знаєш, нащо? Бо я теж комуніст! Я не хочу, щоб хто робив зло, тільки сам.

— Ми—десь,—сказав воєнком,—нас, властиво, не видно. Ви танцюєте, п'єте й скаженієте. А ми холодні розмірковані тримаємо в руках усі ниточки. Ми керуємо! Нам світить мета! І одного разу ви занімієте з дива, побачивши, що витворилось з ваших танців та піяцтва.

Свічка на столі догоріла й погасла; у темряві ще виразніше заплигала музика. Досі ще танцювали ненаситний вальс.

Воєнком схопився.

— Бачиш цю глупу темряву, це невидне болото? Ми беремо кожний шматок бруду, прядемо з його білі нитки, тчемо прекрасний узор майбутнього. А ви кажете—свої хлопці!

Василь нахилився й знайшов помацки долі свою хутрову куртку.

— Ходім,—промовив він,—подивимось, як танцюють на славу комуні. Воєнком поправив пістоля й вийшов у залу поважний, спокійний, як і завжди.

— Mesdames à droit, messieurs à gauche!

Тимошівський носився по залі й усіх запалював своїм завзяттям. Василь ледве знайшов Данченка за юрбою.

— Ти втік,—промовив він,—ти стоїш, видивляєшся?

Данченко почервонів з його посмішки.

— Та я радий податися звідси,—відповів,—ця тупанина торохкотить мені в вухах.

Вони вийшли. Все місто вже спало й грюкіт, що вилітав з танцювальної залі, умірав на її порозі.

— Як гарно,—сказав Сергій,—чи не здається тобі, що десь далеко, а може близько, поруч,—ходить ще один ти і бачить у темряві, як і вдень?

Василь голосно плюнув.

— Знаєш, все, що хочеш, а свого двійника я не потерпів би. Застрелив би, як собаку.

Вони пішли, мимоволі звертаючи в темні алеї. Гущавина покривала їх.

— Я вже не можу спати так, як інші—що-ночі,—сказав Василь,—часом сплю вдень, а часом три доби не лягаю, люльку курю.

Він перечепився за пеньок, вилаявся, але сів на його. Сергій ліг на траву коло Василя.

— А я згадую давнину,—промовив Сергій,—чи пам'ятаєш той час, коли я вперше приїхав на фронт? Ніхто не помічав мене, тільки нишком сміялись з мого потворства. А ти—ні. Ти потоваришував з мною, ми жили в одній ятці, грілись коло одного вогню. Це чудно так. Я ніколи доти не мав товариша.

Василь креснув огонь; на хвилю їх обстали кущі й дерева, а за мить знову подалися у морок. Люлька жевріла, як великий світляк, що застиг у повітрі.

— А ще я думаю про танці,—казав далі Сергій,—ну що таке танці? Крутяться, скакають люди. А оце я побачив, що в танцях є щось глибоке, без краю принадне.

Василь засміявся.

— О, кузиночка твоя творить чудеса! Тільки ти, Серьожо, справді не здурій. А то ще ногу зловиш.

— Вона справді чудово танцює!—з захватом промовив Сергій,—нічії ноги не ступали так вільно, нічії руки не підносились так плавко! О, в танцях вона справді прекрасна!

Василь нахилився над ним.

— Коли так, то не будь же дурний, як затичка з випитої пляшки! Я навчу тебе, як робити: вночі, як твоя цяцька ляже спати, іди й лягай коло неї. Тільки так—інакше пропадеш. Так я робив завжди, а й разу не помилився.

— Страшно...—прошепотів Сергій підводячись.

— Го, го, го!—зареготав Василь своїм колючим реготом,—страшно думати, а не робити! Ти не думай.

— Страшно...—знову прошепотів Сергій. Василь ударив себе в груди:

— Слово честі, ти не був такий боязкий! Воїстину, жінка нагонить жах, коли її не жажнути заздалегodi.

Він вибив об каблук люльку й знову запалив. Люлька пихкала; ніч синішала й холоднішала перед світом.

— Піду додому,—понура промовив Сергій,—прощай, Василю.

Він повернувся й пішов геть, зникаючи між оорисами дерев. Замість кроків його було чути тільки зникливе шелестіння трави й піску.

Василь встав і витягнув обабіч руки, мсв на хресті роспинаючись. Надходили доби, коли він не міг спати.

А на другий вечір, коли Сергій Данченко погасив лампу й укритися—навіть, до його кімнати зайшла тітка.

— Спи, спи,—промовила вона,—я на хвилинку... Ти маєш карафку на воду?

— Ні.

— Завтра я поставлю тобі карафку з нашими везерунками. Переховала таки.

Вона обережно сіла на край ліжка. Потім раптом мов упала йому на груди й обсипала йому обличчя палкими поцілунками. Сергій трохи підвівся.

— Що ви, тьотю?

Вона плакала, сміючись.

— Прости... змучилась я, занудьгувало серце. Ти ж один рідний, одна надія...

Вона витерла сльози, далі казала твердо і в її словах були одблиски того вогню, що полохкотів їй у душі.

— Я не на хвилину прийшла, не через карафку. Сергію, нам треба багато обговорити. Ми не тільки тітка й небіж—нас єднають ще скривавлені тіні твого батька та мого чоловіка. Хай твоя мати носить по чужих краях вічний сором ганебної втіканини. А ми—ні! Наше серце—помста!

Коли тітка вимовила це слово, то сама затремтіла. Вона нахилилась близько до небожа й мова її зашкварчала на распечених устах.

— Пам'ятаєш, гукали — братерство, воля? А тепер — кривавий чобіт! Усе розчавив дикий чобіт! І хто? Варнаки, проститутки! Нас питцями людської крові проголосили, а сами жменями п'ють! Оця жахлива бутафорія—комунізм? І вони думають, так минеться? Пройде, забудеться їхня кривава брехня? Ха, ха! Минеться! Вони думають, що як гостра ножака у їх, так усі злякались? А зась! А як ми — теж ножак! Ага! Ось я — що я? Я ж усіх їх знаю, в обличчя кожного... Я їх пізнаю, од мене не сховаються! От тоді... Я лазитиму, шукатиму їх, а піймаю! Сама допитуватиму їх, як вони мене колись... Усе згадаю! Вони розстрілювали нас, а ми їх вішатимем! Ха, ха! Тільки вішатимем? А язика їм гадючого не рватимем? А руки їм криваві не крутитимем? А гвіздки їм у голову, гвіздки...

Вона бачила те, що промовляла, і заходила з пекучої радості. Її голос рвався й робився зловісним харчанням. Гарячі подихи разом з слиною летіли перед неї і Сергій відчув у собі холодок жаху. Тітчини руки вп'ялися в його груди і він, боючись її божевілля, дуго одхилив її від себе.

Вона піддалась і почала віддихувати. А коли заговорила знову, її голос був слабкий і благальний.

— Вибач... кипить душа... Я стільки терпіла... Я викохала собі думку про помсту, як дитину, як бога. Але як дійти її? Слухай, ми, інтелігентні, домислюємось тільки згодом до того, що вже чинить простий розум. Повстання! Чуєш, повстання! Ти непевний у перемозі? Все ж за нас: руїни, народний гнів і їхнє безглуздя. Ми поїдемо в наші села, скажемо їм... О, я знаю їхню душу, я заграю на ній... А щоб вони не думали, що ми—за свою землю, за панство, ми їм подаруємо ту землю! Так, дамо документ. Нам помсти треба, а не землі. А наші землі—два повіти—яка сила людей! Ти будеш ватажок, ти будеш перемогати, а я—мститись. Я скрізь буду з тобою! О, ти будеш вдоволений з мене! Чуєш?

Сергій мовчав. Все, що казала тітка, було йому чуже.

Вона гукнула:— Ти чув? Кажі!

Він підвів до неї очі й у напівтемряві побачив її знову близько коло себе. Йому здалося, що її руки вже напружено, щоб вп'ястися йому в груди й горло.

— Я розумію вас, тьотю, поволі відповів він,—але це—неможливо. Вона відскочила од його далеко й гукнула з кутка:

— Неможливо? Ти не хочеш?

— Неможливо,—повторив він,—бо в мені немає ненависти.

Тітка мовчала, навіть дихання її не чути було.

— Ага,—промовила вона врешті, і він здивувався з сили злости в її голосі,—в тобі немає ненависти! Не дурно ми цурались тебе. Каліка нещасна!

Вона рівним кроком пішла геть, але спинилась на порозі й промовила:

— А коли я дійду свого,—а я дійду,—тоді звелю тебе випороти на стайні батогами.

Він лишився сидіти на широкому ліжку. Він їхав був сюди з неясним бажанням радості; він мріяв про рідне місто, батьківщину й притулок. А його зустріли руїни, зневага і... Галочка.

* * *

Минуло кілька день, повних нудьги. Сергій майже не виходив з хати. Він блукав по кімнаті з кутка в куток, не знаючи, що з собою робити. Його істота прокинулась і розцвіла, він боявся сам себе. Все в йому було нове, навіть трохи чуже, він був ніби не він, як метелик, що вийшов із лялечки.

Василя не було, він знову повівся кудись. Не було з ким погомоніти і важка самотність, яку Сергій досі не помічав, була паном в його мешканні.

Ввечері він одчиняв вікно й сідав біля його, не запалюючи світла. Йому починало здаватися, що Галочка обминає його, що вона помітила його чуття, відчула думки й одвернулася від них, як од бруду. Це була найлютіша рана його серця.

— За що?—гадав він,—я чистий стою перед нею. Що її обходить те, що діється в мені? Хіба я хочу більшого, як бачити її, бути ввесь час коло неї? Але й те собі забороняю. Я задоволений з того, що бачив її хоч раз—і, хто знає,—може й досить того, може й краще мені не бачити її більше. Може краще мені покинути одного разу це місто та піти світ-за-очі вічним мандрівцем, несучи скрізь з собою її образ, очі, волосся... Бачити її у снах, жити для тих снів і, може збожеволівши, повірити, що тільки у сні вона існує.

Ці слова ніби хто нашіптував йому, хтось ніжний і чулий, єдиний, хто зрозумів його і поклав йому запашну руку на знеможене серце. І з самого голосу того по тілу йому лилася солодка млюсть, він заплющував очі, не хотів ворухитися і був як дитина, що вірить у казку про чарівні краї.

Далекі вітри віяли йому на душу й теплим туманом застиляли очі. Він бачив себе коло рідної хати, у дідівському лісі. Темні дерева височать коло його й затьмарена алея губиться у синьому мороці. Він іде, потім спиниться—і лячно йому з тиші й нерухомости. Він блукає по лісі без кінця, скрізь зустрічають його темні дерева, стежка тихо сунеться далі й манить до себе навислий морок.

А враз заворушилося повітря, заколихалося хвилями, заклубочилося й захитало стрункі верховіття дерев, зашепотіло галуззя, зашорохтіла трава. Дзвінкий дощ падає з невидимої хмари і розбуркана земля п'є його золотий сік. Він знає, то грає мати й згуки линуць сюди, через відчинене вікно. І враз забуває про це. Приступає до дерева, легко підноситься з гілки на гілку до верховіття, росхитує його, а потім гойдається, і не знати вже галуззя ані дерева, тільки звуки, що линуць повз хлопця, ні, то сам він є ті звуки.

— Так, так,—думав Сергій—це було колись, колись...

Він підніс голову до неба — і дивна річ! Небо, яке ще недавно було далеке й привабливе, видалося йому близьким і нецікавим. Воно вже було йому непотрібне. Там був спокій, а він прагнув до виру, захвату й шаленства. Жалю гідними були його спогади й ніжний голос, що шепотів був йому казкові слова. Казки не було. Було життя, жорстоке, немилосердне, але разом з тим наповне радістю й боротьбою. Геть нерішучість, кволість і самооблуду! Іти до того, що блисне щастям, розлілється бездонною повіддю, розпадеться прірвою, візьметься вихорем і потрощить, щоб упасти насолодним дощем на роз'ятрені рани; мати те, де життя міниться як світло в кристалі, де втілено його запашність, де розлягаються його переможні пісні й сміється його глибінь. А то є жінка!

Він промовив слова, що жахнули його самого:

— Вона буде моя!

* * *

З того вечора, як він постановив, що ця дівчина мусить йому належати, голова йому напружено працювала. Він знав, що тільки голова може добре розв'язати цю справу. Не йому було покладатись на принаду свого тіла чи чари своїх очей. Потворство заступило йому ці шляхи.

В кімнаті його було порожньо й непривітно. Невеличкий стіл, застелений газетою, стояв коло вікна; на йому купою лежали книжки, які він давно вже прочитав і возив з собою без мети, біля їх стовбичила велика бензинова лампа, що ввечері сяяла білим світлом. Півкімнати посідало широке подвійне ліжко, застелене сірою походовою ковдрою, а в головах його висів шолом та альтиметр. А далі—сірі порепані стіни й підлога з облізлою фарбою.

Сергій не звертав досі уваги на убозство свого мешкання, а тепер воно вразило його. Він почав згадувати м'які фотелі, широкі канапи, волохаті килими, що затишують ходу, малюнки в масивних рямцях, тропичні рослини, квітки, пахощі, свічада, безкрайні паркети й важкі завіси. Нудьга обгоргала його серце.

Що для нього була досі його хата? Чи мав він її? Довгі роки перебував він узімку в холодних шатрах, випадкових притулках, а влітку—просто надворі, на голій землі. Ось прийшов спочинок—і його зустріли голі стіни та недолadne ліжко, що серед порожнечі кімнати видавалось безглуздим опудалом. В йому прокинулась вся людина одразу, налита всіма бажаннями.

Гостра ненависть і зневага часом захоплювали його. Він ненавидів свою порожню хату, непотрібні книжкий своє минуле життя. А найбільше—свій апарат, літунство й небо, що так довго облудно вабило його від краси землі.

— Я повертаюсь до землі, як блудний син,—гадав він,—будь прокляте небо, земле, прийми мене!

Земля була прекрасна й життя, що точилось на ній. Прекрасні були ранки, коли обрій п'янів з червоного вина; розкошні дні, наляті сонцем, чарівні вечори, напоєні пахощами, і ночі, завинені мороком. І завжди життя, як несподівана ласка, як величня смуга зорі, як колискова таємнича пісня. Воно зливою неслося обабіч, молоде в своїй давезні, в щочасній борні, захватне, як танкова музика.

А цей скарб він занедбав був у собі, забувши, що сам він син цієї краси, володар цього багатства й спадкоємець його насолод.

— Будь прокляте небо,—шепотів він, і на його довгих руках росли кулаки.

Він наповно почував свою окремішність і це почуття п'янило його. Він був п'яний з свого бажання, навіть з свідомости свого потворства. Хай він горбань, хай поганий недоросток, хай на бенкеті життя йому не дано келиха пити—він випростується, вириває той келих собі до рук і п'є з його—не вино,—він п'є самий сік життя, що його ошукало.

Він нахабно гадав: «Це подвійне ліжко мені знадобиться! Чи ж не замале воно для двох?»

Він гадав так, бо жінка видавалася йому чимсь безмежним. Її обійми облітали ввесь світ, губи були невідомими морями, груди високостоями, на які він досі не підносився, а ноги—тернястими шляхами до насолоди. Він мимоволі тремтів перед безоднею жінки і велика гордість опановувала його з думки, що він має жінку собі скорити.

В Галочці його найбільше тишило те, що вона не знала про його замах. Радісна, посміхлива вона ходила вранці на свою посаду, обідала, гуляла, а він уже чигав на неї.

— Вона буде моєю!

Сергій почував себе голодним звірем у засідці. Часом володіння жінкою здавалось йому замалим, нездатним до кінця вгамувати його спрагу. Тоді він гадав про глибше задоволення й запаморочнішу насолоду. Він уявляв себе павуком, що смокче її кров, висисає душу—і ця уява була радісна до болю. Він бажав, щоб Галочка невідступно йшла за ним, схудла, знеможена, з потупленими очима й висохлими білими пучками. І щоб з одного погляду вона падала перед ним навколяшки.

Врешті, Сергій не уявляв собі ще, як то повинно скоїтись. Він знав тільки, що перед ним великі зусилля й борня, але був готовий.

* * *

Розмова з тіткою про повстання відсунула Сергія від її життя, а так само й Галочкиного. Тітка не розмовляла з ним, не привіталася, ніби не помічаючи його. Сергій навіть гадав, чи не вижене вона його й заздалегodi постановив опіратися. Але цього не сталося, бо він давав їй свою літунську пайку і з неї годувалися всі.

Галочка ставилась до його, як і раніш. Зустрічались вони неодмінно раз на день—за обідом, а то й частіше. Промовляли часом два слова й Сергій почував, що вона, як і мала, трохи боїться його. Це його радувало—з її боязни він мав надію на перемогу.

Але тітка—з нею щось діялось. Увечері вона почала зникати, поверталась вночі. З вікна він часом бачив, як вона йшла—висока, завинена в сіру хустку, вона видимо поспішала. Перед дверима спинялась і озиралась навкруги. Почали вчаштати до неї якісь люди. Приходили ненадовго, звичайно в день, шепотілись, і йшли геть.

Галочка теж пізно поверталась—в її установі заведено наднормову працю й чергування. Сергій не лягав спати, поки вона не повернулась. Сидів коло вікна в темній кімнаті. Галочкині кроки він уже пізнавав здалеку.

Одного разу перед обідом сталася пригода. Прийшла Галочка й сказала:

— Мамо, я не передала твого листа. Прихожу я аж того добродія ще вчора заарештовано...

— Заарештовано?—верескнула тітка,—прокляті! Все гине!

Вона випросталась і зробилась страшна. Безсила злоба й ненависть засмикали її обличчя. Вона кинулась до шафи, почала викидати з під одежі папери, дерти їх, бігати, далі видобула с під комоду пістоля й гукнула Сергієві:

— Забірайте це!

Він узяв. Усе скоїлось в одну мить.

З поміж книг вона викинула дві пачки пістольних куль. Сергій забрав.

Галочка злякано схопила її за руку:

— Мамо, то це й нас можуть заарештувати?

Тітка сіла на підлогу й засміялась. З перших звуків сміх її залив усю хату. Вона скажено пручалась долі. Сергій силоміць поклав її на ліжко. Тітка стогнала, заплющивши очі.

— Бризкай, Галю,—сказав Сергій.

Галочка бризкала. На їй розкуйовдилась зачіска і її коса з кожним рухом розсипалася на спині.

— Вона прекрасна,—гадав Сергій.

— Годі бризкати,—сказав він і поволі взяв у неї шклянку, торкаючись її руки. Та рука була холодна і в неї полилося його тепло—його пучки горіли. Ніколи ще Сергій не мав себе таким схвилюваним. Галоччина туга й розгубленість захоплювали його. Вона була такою близькою й досяжною. Очі її потупились, уста манили, він почував, що тіло її зм'якло, мов одгукуючись на його бажання. Він забув усе й простяг до неї довгу руку, щоб обняти.

В цю мить тітка розплющила очі й захрипіла. Довго не можна було зрозуміти, що вона хоче сказати. Сергій стояв блідий і зайвий коло ліжка.

Тітка прохрипіла:

— Піді. Галю.. я дам адреси... піді попереди... попереди...

— Мамо,—прикро відповіла Галочка, мене б уже заарештували з тим листом, як би я не вибрехала. Там варта стояла. А тепер знову йти на арешт? Мамо, подумай.

Сергій хотів сказати, що він сам піде куди треба, але тітка гукнула. Цей нелюдський вигук струсонув хату. Сергій мимоволі ступнув наперед, а Галочка в жахові затулила вуха. Тітка закорчилась, забилась на ліжку, схопилась, плигнула додолу й витягнула перед себе руки.

— Комуністка, комуністка, вигукувала вона,—я знаю, я все знаю!...

— Що ти знаєш? — спитала Галочка й у її голосі почулась Сергієві незвикла грубість.

А тітка знову реготала, упавши на ліжко. Сергій хотів дати їй води, але вона біла його по видові й штовхала ногами. Обличчя її перекошилося і з реготу вона почала вити, не стримуючи себе, на повний голос. Галочка стояла біла, заціпивши губи.

— Ох, як вона обридла мені,—несподівано прикро промовила Галочка,—її лайкою та підозрами! Бач що вигадала,—Галочка показала на пістолі та кулі,—сама бандиткою робиться, ще й мене до бандитів посилає.

— Мені жалі до неї,—сказав Сергій—вона—мати.

— Мати! — гукнула Галочка,—хіба вона мати? Хіба я чула від неї добре слово? Вона ж не приголубила мене ніколи? Ось уже три роки вона гнобить мене, кричить, лає більшовичкою. Яка я нещасна! Тепер прийдуть трусити, заберуть мене, тягатимуть...

Ридання колихали її груди. Вона сіла й схилила голову на руки.

— Ні, Галю,—промовив Сергій,—трусу напевне не буде. Як не було досі, то вже й не буде. Адже ж ще вчора заарештовано того знайомого. А коли трапиться що, я визволю тебе.

Він сів поруч неї коло столу. В цій несподіваній пригоді тільки одно здивувало його: Галочка вже була не та. Вона втратила свою лагідність, у її серці зародилась злоба. Він почував силу в її словах, вона була дужа. Він глянув на неї—така близька коло його, вона зробилась ще недосяжніша. Що думає вона, що стукотить її серце? Ось вона, похила, жорстока в своєму сумові, палка в своєму жалю. З застиглим обличчям і розсипаним волоссям вона схожа була на зневажену богиню, що замислилась над помстою. І враз стала перед ним вирізблена давньою рукою, він побачив усі таємниці її розкішного тіла й затремтів з безмежності її принад.

— Треба лікаря,—сказала Галочка.

Сергій мовчки пішов по лікаря. За півгодини він привів його, пообіцявши десять фунтів борошна за візиту.

— Гострий нервовий припадок,—оповістив лікар,—і в наслідок—параліч моторних центрів.

Сказавши, що треба робити, діставши борошно, лікар висловив співчуття й пішов. Галочка в розпачу стиснула руки.

— Параліч,—прошепотіла вона,—я знаю, що то єсть, мій дід по батькові слабував на параліч. Він лежав без руху три роки... Коло його були льокаї, покоївки, а тут—я?

З ліжка хворої почувся довгий, приглушений стогін і в йому виступило наперед усе оточення: сірі, роки вже небілені, стіни кімнати, скривлена шафа, висунуті шухляди, розкидане збіжжя, накритий стіл

із застиглою юшкою, розчинені двері й зайвий промінь на підлозі. Те, що, здавалось, насувалось, допіру, було вже дійсністю. Галочка затремтіла.

— Так стогнав мій дід... я боялася, він був жах мого дитинства... і оце знову? Не хочу! Не хочу бути покоївкою—я жити хочу! Вона ненавиділа мене, а тепер зовсім погнобить? До лікарні її, до лікарні!

В її розпачу він набував сили. Посмішка вийшла йому на обличчя; він підійшов до сестри і взяв її руку.

— Не хвилюйся, Галю! Ти кажеш: до лікарні. Але лікарні тепер повні хворих, їх нікуди діти, вони вмірають під парканами, а вже й зовсім не приймають туди колишніх буржуїв. Та й нащо так? Ти зараз схвильована. А подумай краще—і ти не будеш така жорстока. Так вийшло! Хіба ти одна тепер страждаєш? Поглянь навкруги...

Ударило сьому годину. Галочка стріпнулась і визволила свою руку.

— Так, так, відповіла вона—життя важке, я знаю... Мені треба йти: ми й сьогодні працюємо над норму.

Вона швидко поправила волосся й опорядкувалась. Сергій казав їй:

Нащо тобі, Галю, працювати там, та ще й над норму? Нічого тобі це не дає, тільки сили даремно теряєш. Тобі платять за це шаги. А тут ще матір хвора—кому ж доглянути її, як не тобі? Я обіцяю тобі допомагати; поки я живий, ти не знатимеш клопоту...

Вона похапцем надівала капелюх.

— Дякую, дякую. Я знаю, що ти добрий. Будь ласка, не замикай дверей.

Сергій лишився сам і замислився. Чи так він сказав їй, як треба? Конче потрібно, щоб вона покинула свою посаду—тоді б вона сиділа вдома, ходила б коло матері й звикала до його. А там—літунська сотня вийде, він забере їх з собою, вона помандрує і, врешті, покохає його просто з туги. Як ще довго чекати! І як до речі спаралізовано тітку!

Сергій підійшов до хворої. Вона лежала нерухомо, заплющивши очі.

— Невже померла?—злякано подумав він і взяв її руку. Ні, ще б'ється! Тільки б вона не померла завчасно!

Сергій пішов до себе в кімнату й міцно стиснув свої руки. М'язи його були дужі, сили в йому було досить. Чекати довго, але й перемога насолодна.

Повернулась Галочка пізно. Сергій не спав, не роздягався, навіть коли рипнули двері, він спитав:

— Ти, Галочка?

— Я.

Він не наважився спитати, де вона була. Може праця затяглася так допізна? Він чекав, що вона сама розповість йому, може по-простому зайде й погломонить з ним. Але вона, видимо, лягла спати.

Сергій почував себе неспокійним. Він ворухив пучками; спазми вряди-годи стискували йому горло. Спати йому не хотілось і сидіти було тоскно. Він вийшов з кімнати—Галочка спала за ширмою ліворуч.

Сергій навшпиньках підійшов до ширми й почув рівні коливання Галоччиного дихання. Він напружено слухав.

Застогнала хвора й Сергій затаїв віддих боючись, що Галочка прокинеться. Хвора затихла, а Галочка й не ворухнулася. Він тихенько намацав стілець і так само тихо сів.

— Вночі, коли твоя цяцька спить, піди й ляж коло неї,—так казав Василь.

Може й краще було б так зробити. Сили вистачило б. Але він хотів звязати її з собою назавжди.

Йому здалося, що він уже довго тут сидить. А може й справді так було. Треба йти, ганебно тут далі лишатись. В ночі, крадькома сидіти за ширмою й підслухувати, як спить жінка, яку кохаєш, а потім піти геть виснаженому, ображеному,—ні, це за всяку образу гірше. Це приниження, якому рівного немає.

Він знав, що треба йти, але не міг. Галоччині подихи навівали на його спомини та давні жалі. Ці подихи були такі рідні, такі пестливі, що душа його мимоволі зливалася з ними, неслася далеко, немов покидаючи його,—і він жахався, то поверталася до його радісна назад,—і він щастливо хитав головою.

Так, мрії були. У сірому, що трохи карболкою ніс, пансіоні, де він жив, учившись, живого були тільки мрії. Серед дзвінків, розкладів та дразливих виховачів, єдиним одгомом життя були мрії. Мріяли всі рішуче про все: про багатство, славу, події, героїзм, саможертву, гуляння в карти, піяцтво і про конання. Він мріяв так само. Багатство він мав, слави не хотів, карти не любив, а кохання не знав. Тим-то мріяв про його, лягаючи спати, гуляючи в місті, а часом і над книгою. Кохання! Його ніхто не кохав.

Він мріяв про кохання так, як написано в старій книжці—сідає сонце, біжать тіні, падають тумани, літає кажан, гукає пугач, алея, лавочки вряди-годи і тепла прохолода; гаснуть вогні, засипає світ, пахне метіола, тільки вони вдвох гуляють, спинилися. Він і вона. Вона білява, завітчані коси, мовчазна з краси, довірлива, гнучка й задумана. Немає слів, немає руху, розливається нестоба, живе зачарування, тремтить серце, очі обнялися з очима. Це—кохання, і його ніколи не було.

А тепер воно прийшло. Ось зараз, у темряві й тиші, в напруженні, коли шкрябіт миші видається громом, у завмерлості, в питті її подихів—хіба не здійснення колишніх, забутих мрій? Хіба в цій хаті не живе зачудування пахучої ночі, зниклих тіней і облудних огнів? Це кохання прийшло, давнє, юнацьке і він п'є його забуття.

Хвора часом стогнала, але Сергій не слухав її. Юнацьке—то молоде. Він гадав тепер про груди, які дихають, груди, повні принади й краси. Які вони? Чом хочеться простягти до них руку? Він забажав, щоб Галочка встала й пройшла. Вона не побачить його, пройде близько й обвіє його запашністю свого тіла. Він згадав, як вона танцювала на відкритті клубу, і хотів, щоб вона танцювала знову. Запалились би кришталеві вогні й музика грала б далеко. Він дивиться сам. І далі, то розгортається її убрання, падає додолу й умінливому світлі лине її тіло й груди, що дихають.

Світання захопило Сергія несподівано, з темряви виступили стільці, шафа, комод, узор ширми яснішав що-раз, за вікном виростало високе дерево. Він підвівся й зітхнув—ніч була така коротка.

Сьогодні зрання була його черга літати. Він пішов у свою кімнату, тихенько вмився й вийшов на повітря.

* * *

На аеродромі ще нікого не було, сонце зійшло вже високо, шляхом тяглися вози, місто починало співати. Сергій сів просто на землю й дрімав.

До аеродрому під'їхав верхи Василь, прив'язав коня й підійшов до Сергія.

Зразковий літун—гукнув він,—чи не ночував ти бува на аеродромі?

— Ні, я був дома. Прийшов зараня, я не спав цю ніч.

Ти не снав? А вона?

— Вона? Вона спала...

— Нікудишнє діло. Обом або спати, або не спати.

Він похмурнів і похитав головою.

— Скажу я тобі—ти дурний. Я думав, що ти жартуєш, аж воно навсправжки. Нащо тобі це? Матері його чорт! Ти питав мене, чом вийшло так, що всі одвертались од тебе, а я, Василь, потоваришував? Хіба було б так, як би ти за жінками бігав? Хіба ти тепер товариш мені? Тепер ти чор-зна-що.

Сергій взяв його руку.

— Василю, ти мене не жалієш! Чи думав я коли, чи гадав, що так буде? Я заплутався, я збився з шляху. Що мені робити?

Василь сів коло його.

Слухай мене—покинь. Людині жінка не личить. Вона—до лица таким нікчемствам, як я. А людей я зустрічав тільки двох—тебе та ще одного і той застрілився, людина—го, го,—знаєш, хто людина? Я скажу тобі: людина це безсторонність, вона не любить і не ненавидить. Її губи не цілуються й не проклинають. Розумієш, яка справа? Матері його чорт, таких мало я зустрічав та й ті переводяться. Ех, хай ми робимо революцію й контр-революцію, хай ми кохаємо! А тобі це нащо? Будь людиною! Колись усі будуть людьми; тоді наше життя буде, а може й зовсім не буде, чорти його знають.

Він закурив люльку.

— А ще я тобі те скажу—я вже не пам'ятаю, з якою числом жінкою я живу. І всі вони так схожі одна на одну, що плюнути хочеться. А ким я тільки був! Сажотрусом, вантажником, діловодом, отаманом, служив гетьманові, а тепер я комуніст, у Чека працюю. Он аж куди я дійшов! Це за тридцять тільки років! А далі що? І он яке лихо—мені здається, що я працюю на одній посаді!

— Ні ти мене не хочеш зрозуміти,—промовив Сергій,—дивись—ось ранок. Тисячі разів я бачив його, а не знав що таке ранок? А тепер бачу: ранок—це краса. Чом так? Бо в душі моїй ранок, сонце сходить. Василю, я не спав цю ніч, а вона спала. Я сидів коло її ліжка—вона не знала,—і думав. Ніч була така коротка, а мрій так багато... Про що я мріяв? Василю, я кажу: так добре, так треба. Але я безпорадний. Ну, ось стою й не знаю, як, куди...

На аеродром сходились люде. Де-які машини вже стояли напоготові. До літунів підійшов воєнком і сказав Сергієві:

— Ваша черга летіти.

Сергій пішов. За кілька хвилин він уже піднісся.

Воєнком і Василь дивились на літання.

— Шкода, шкода!

— Кого?—спитав воєнком.

— А от Сергія. Як ти його звеш? Буржуазний виродок на технічних послугах Радвладі?

— Типовий буржуазний виродок: не займай мене, я тебе не займаю. Василь зареготав.

— Здоровлю тебе—він робиться пролетарієм і вже починає займати! Ні, воєнкоме, не те. Він був людиною, а тепер робиться таким нікчемством, як я, ти й мілійони. А мені шкода. Воєнкоме, а коли вип'ємо по чарці?

— Завтра приходь, завтра день Іллі, наше свято.

— То-то, я бачу, прикрашують плац. Прийду, воєнкоме! А й спасибі тобі! До вподоби мені посада! Добра посада! От ти тут мудруєш, а я тебе заарештую з твоїми мудраціями посидиш у мене. Он як! Ти мене посадив туди, а я тебе до льоху посажу. Всі ви тепер у мене в руках. Добрий гендель?

Воєнком похмурився.

— Кинь про це.

— Ні, воєнкоме, це цікаво. Ти гадаєш так—не біймося, візьмемо бруд і зробимо з його прекрасне. А бруд гадає—візьмете мене й самі станете брудом. Хто ж переможе?

Воєнком запалав.

— Ми переможемо! Бо в нас воля, а ви, бруд, пасивні, ви—іграшка в наших руках. Куди попхнемо—ви котитесь. Ти теж виродок буржуазний. Он той, Данченко, літун тепер. Завтра настановимо його писарем—буде працювати, позавтра шевцем—теж робитиме. Бо волі у них немає. А ти небезпечніший. Ти оскаженілий виродок, ти маєш волю. Але ми зломимо її. Ти тепер потрібний у Чека—ми прийняли тебе навіть до партії. А зробиш своє діло—ми викинемо тебе на смітник, а пручатимешся—розстріляємо, знищимо тебе. Зрозумів свою роль?

Василь взяв його під руку.

— Поживем—побачим. Завтра прийду пити.

Три машини шуміло вгорі. Дні були чудові—повні сонця й запашности. Вітри припишли, дощі падали рідко.

Навкруг аеродрому будували арки, плели їрлянди, вішали плакати: «Хай живе червона авіація!

Завтра—день Іллі, літунське свято».

— Сергій Данченко, закінчивши літати, розмовляв ще з начальником сотні про порядок завітрішнього свята. Сергій був найкращий літун, зокрема у ф'гурному літання. Він пообіцяв зробити все, що зможе.

Вдома Сергій знайшов тільки хвору. Галочка була, певне, в своїй установі. Сергій був голодний і шукав попоїсти, але знайшов тільки

хліб. Йому спало на думку, що й хвору мабуть не годовано. Він пошукав ще й знайшов трохи сала. Але хвора не захотіла. Вона лежала, заплющивши очі, та помалу ворушила рукою.

Сергій попоїв сам. Незабаром повернулась Галочка й почала варити обід. Вона не знала, де що лежить, і Сергій, шукавши вже, показував. Галочка була знервована.

Як же це буде?—питала вона,—страшенно незручно після праці обід ще варити. Буду я мабуть у нашій їдальні обідати. Там кепськo, правда, годують, але хоч не морочитись.

— А мати?—спитав Сергій, він уже й не згадував про себе.

— Матір заберуть до лікарні. Наш завідуючий обіцяв це влаштувати.

Сергій був до краю здивований. Його навіть страх обійняв.

— Галю,—сказав він,—нащо тобі це? Кинь посаду, доглядай матір, я все тобі дам. Краще на день раз обід зварити—це дві години, ніж тратити шість годин дурно на працю і їсти ріденький куліш у рад'їдальні.

Вона відповіла:

— Я дуже дякую тобі. Але ходити коло матері я не буду. Їй не потрібна ця жертва, бо вона вже не видужає. Вона лежатиме рік, два, три,—а я упадатиму коло неї для того, щоб вона врешті померла? Це вже навіть не жертва, це просто безглуздя. Я хочу жити, я молода.

Вона сказала це так твердо, що він не мав що їй відповісти. Ці слова збентежили його й принижчили. Він почував, що всі надії його розбиваються об її вдачу. Але ж вона досі така не була—коли він приїхав сюди, вона була просто гарненьким дівчам. Звідки ж вона взяла таку силу й жорстокість?

Сергій уже нічого їй не казав. Він почував, що був спійманий. Він загруз. Йому здавалось, що вже весь вік він ходитиме за цією дівчиною й робитиме, що вона скаже: скаже обід варити, мити підлоги, годувати її, стерегти—і він робитиме. Гидко, жалю гідно—хотів бути паном над нею, а робиться її рабом!

— Як я низько впав,—гадав він,—які заміри і який кінець!

Обід Галочка зварила швидко. Він з'їв кілька ложок. Галочка хотіла погодувати матір, але та навіть очі не розплющила.

— Капризує,—прикро промовила Галочка—ну, в лікарні годі буде капризувати!

Сергій з захватом слухав її слова. Самий звук її голосу, найменший рух її був йому дорогий. Навіть Галоччина жорстокість до матері не вражала вже його—і жорстокість була в ній прекрасна.

По обіді Галочка сіла в єдине крісло, що залишилось у хаті, й замислилась. А Сергій ходив у своїй кімнаті та згадував, як він ніч цілу пробув коло її ліжка, слухаючи її подихи. Він гадав уже про прийдешню ніч.

Так тяглося, поки вдарило сьому годину. Галочка підвелася—він чув,—і почала вбіратись. Куди вона йде? Знову наднормова праця?

— Будь ласка, не зачиняй двері.

Він не міг більше терпіти. Може вона повія, може ходить, продається всім, а він і не знає? Ця думка душила його. Ну, звичайно, вона повія! А він, дурень, не знав, як підійти до неї!

Сергій похапцем натягнув картуз і вискочив за нею. Галочка вже одійшла на квартал. Слідком за нею він дійшов до мійського парку, де відкрито було літунський клуб «Амортизатор». Вечір уже починався. Обрій танув у золотій зорі, над будинками висів блідий місяць. Синій дим повставав з землі.

Сергія зустріли товариші-літуни й затримали, дивуючись, що він завітав у парк. Він відповідав щось і поспішив геть, але Галочку вже втерав.

Людей у паркові було чимало. А Галочки не було. Він догадався—її й не могло тут бути. Вона там, де темрява, в гущавині алей—там її треба шукати. Бо на світлі їй нічого робити.

Сергій ступав невірною ходою; у його тремтіли ноги, стискувалось серце, смикались руки, клекотіла губа. І він не розумів, чи з гніву то, чи з огиди, чи з приниження.

Алея прийняла його в свою тишу. Завмер галас гуляння, потонули зорі серед верховіття й вітер заховався між деревами. М'яко ступали його ноги в царстві кохання—він раз-у-раз проминав пари на лавах, на землі під плямуватим деревом чи просто на моріжкові, придивлявся до них часом з нахабною злостью, часом з таємною покорою перед долею. Марно він чув чужий шепіт, бачив чужі обійми, одвертався від чужих поцілунків.

Алея кінчилась. З-за верховіття виринув місяць, мов спитав, чого треба, і зорі розсипались, як глузливі посмішки. Він спинився, почувваючи, як борсається його серце між лютістю й безнадіям. Сил йому вже бракувало, в голові йому з утоми нишкнули думки, ховалися, мов бралися тінями. Йому заманулось додому, зачинити двері й щоб було тихо. Але як згадав свою кімнату, стіл, засланий газетою, та подвійне ліжко—огида стиснула його слизькою рукою.

— Де вона?

Йому здалося, що Галочка вже не повернеться більше. Нове завзяття завіхрилось у йому. Він кинувся назад, наосліп минаючи дерева, просто гущавиною, покинувши нудну алею чужих пестошів.

Уже здалеку він почув Галочкин голос серед ледве чуткого шуршання дерев та трави. Сергій спинився—так, то вона промовляла. Спочатку він не розбірав і не хотів розбірати її слова, бо з самого її голосу ожив парк, задзвонили зорі й заспівав вітер. Сергій поволі сів на землю, посміхаючись, як дитина над дорогими цяцьками.

Галочка казала:

— Пожалій мене, я нещасна. Зрозумій, що я переживаю. Я мовчала спочатку, але ж вона бачила мене наскрізь. Я терпіла. А потім те сталося... Ось я з тобою—і гарно, а прийду додому—страшно. Щоб не було страшно, я роблюся жорстока, люта... Чом так виходить... важко неприємно? Певне не можна так, щоб усе було хороше, без сліз?

— Не можна й не треба,—відповів мужчина.

Сергій пізнав його, він згадав велику залю, вальс, музику і піднесений голос:

— Messieurs, engagez vos dames! То був Тимошівський.

— Вона не хоче брати в мене їжу. Це надзвичайно боляче мені. Тимошівський засміявся.

— Та що ти, сестра-жалібниця? Ти мене кохаєш?

— Тебе, тільки тебе! Як я танцювала вперше з тобою, я зробилась така маленька-маленька, мене мов зовсім не стало. Як це склалося? А потім ти сказав, що я тобі подобаюсь і кращого я не чула ніколи. Далі ти сказав, що не треба боятись, треба розбити все, а тебе кохати. Мені було страшно, а я знала, що тільки так...

Вона замовкла й заговорив Тимошівський:

— Моя люба, яка ти ще дитина! Тобі хочеться, щоб усе було гарно, щоб усі посміхались. Це дурниця,—так не буває. Буває так: хто хоче щастя, тому про інших годі думати. Кохання без болю—нудне, це ріденька кашка для хворих. Ми молоді—що нам до наших матерів чи знайомих? Де моя мати—хіба я знак? Я тільки знаю, що жити прекрасно, а жити й кохати—ще краще. А ти скиглиш. Поцілуй мене.

Сергій не слухав їх більше. В першій хвилі, як він зрозумів усе, він скорчився, пришикнув, завмер, як жучок, що потрапив у небезпеку. А далі він думав так:

— Добре, хай Галочку втерiano, що ж з того? Хіба немає інших жінок, а чим вона краща за їх? Хе, хе, та жінок же хоч греблю гати!

Міркування це було надзвичайно розрадне. Жінок було безліч і багатьох можна було задешево добути. Жінки ж усі однаковісінькі—не однаково, котра з їх?

Він підвівся й пішов геть, пересміхуючись сам з собою. Справді, чудний він був! Як хлопчик, що закохався в свою вчительку! Приїхав, був утомлений, знесилений з літання й фронтів, виснажений з самотності,—побачив цю дівчину й розкис. Куди ж пак, яка трагедія! А йому просто жінки потрібно і він, звичайно, може дістати це досить легко.

— От пригоди лицаря без страху й догани,—гадав він про себе,—таємничий роман часів середньовіччя!

Вперше за давній час він заснув міцно й спокійно.

* * *

Був день Іллі, коли Сергій прокинувся. Він радісно потягнувся руками до сонця, що сміялось у вікно. Він збадьорішав, мов одужавши з тяжкої хвороби.

— Це ліжко мені недурно дано,—посміхався він.

Подвійне ліжко здавалося йому теперь намілишою річчю в хаті. Він постановив діяти, як найшвидче, щоб урвати свою самотність і—як то кажуть—одружитись. Хай так, хай це буде одружіння! Одружитись за тисячу радянськими грошима!

Він уявляв собі Галоччине обличчя: і він приходить з панною.

— Галочко, випадково зустрівся з давньою знайомою. Багато де-про-що побалакати маємо.

Неодмінно їх зазнайомить!

Коли він умивався, приїхали з лікарні по тітку. Він не вийшов навіть. Чув, як Галочка вирядила матір.

Потім Сергій пішов на аеродром. Він здивувався навіть, побачивши, як завітчали його гірляндами та плакатами. Всі апарати були в квітках, червоних стьожах та числах. Після літання мав бути обід.

Люду зійшлося сила. Майдан був мов плодюча нива, що вродила людьми.

І літання пройшло на прочуд гарно. Було піднесення, завзяття. Фігури в повітрі в'язались самі собою, пропелери співали. Сергій зліз з машини, схвильований з височини й щасливого літання; він зав'язав аж сім мертвих петель і тепер посміхався.

Обідати пішли до клубу «Амортизатор». Тут наспів і Василь.

— Прийшов тебе поминати,—сказав він Сергієві.

— Поминати?—здивувався Сергій,—я оце тільки жити зібрався, а ти мене ховаєш. Спасибі!

— В хаті був галас і вони нахилились один до одного, щоб чути.

— Товариша поминаю,—казав Василь,—такого не буде, ні, ні! Тисячі бачив, а таких було тільки два, та лихо—обох немає. Ковінька їм у бік! Всяка наволоч живе, їх—немає. А через що гинуть?

Сергій бачив, що Василь уже п'яний прийшов сюди й слухав його з усмішкою.

— Через жінок!—гукнув Василь,—усе переборять, а як дійде до кохання—каюк. Виходить, що найтяжче побороти жінку. Матері його чорт! Здається, таке собі слабеньке, нігтем би, як вошу, розчавив, а от, не перебориш! Та жінку як не зігни в три погібелі, так живо на шию вилізе!

Він налив собі шклянку.

— Ехе-хе, переводяться люде! Та й подумаю я—таки й не буде людей. З'явиться на людину натяк, походить, походить—та й гине. Не буде людей! Ну, дарма, і без їх житимем.

Ці слова роздратували Сергія. Хоч Василь і п'яний був, але Сергій образився трохи—не за себе, а за всіх присутніх.

— Дурниці ти говориш з п'яних очей,—відказав він,—немає людей! А подивись—їх повна хата! Вони п'ють, сміються! Цей сміх—найкраща відповідь на твої слова. Кажуть, що звірина ріжнеться від людини тим, що не вміє сміятись. Це так! Я теж буду сміятися! Я вип'ю горілки, налий мені!

Василь чокнувся з ним.

— За упокой,—промовив він,—хай тобі земля пером!

Сергій сміючись підніс чарку до уст. І тільки тепер помітив—проти його сидів Тимошівський і жваво розмовляв серед товариства. Сергій мов побачив його вперше, Тимошівський був новий, неприступний: весь бенкет ніби було влаштовано на його честь, всі сміялися й горілка лилась ніби через його славу. А був він стрункий і чорнявий, мав засмагніле, мов палкими вітрами обличчя завіяне. І здавалось, що він—трохи циган.

Василь казав про його:

— Цей сосунчик за жінками світа не бачить.

Так, так, Тимошівський же був завжди у когось безтямно закоханий! Це вічна історія, вічний танець його життя.

— Messieurs, engagez votres dames!

І найбільше вразили Сергія губи Тимошівського—дужі, червоні. Сосунчик! Ні, ті губи видалися Сергієві губами вампіра.

Де-далі, то володніше захоплювало Сергія відразне чуття до цього хлопця; воно росло, поверталось на огиду. Сергій забув про свою чарку, він не міг уже одвести від Тимошівського погляду і почував себе ніби в засідці, ніби наготувавшись до скаженого скоку. Кулаки його стиснулись і очі налилися кров'ю.

В цю хвилю Тимошівський підвівся, закупив і сміючись промовив:

— Ну, товариші, іду спати. Я вночі майже не сплю.

Він засвистів пісеньку й вийшов геть. А гнів Сергіїв раптом потух. На чолі йому виступив піт і серце занудьгувало.

— Ось до чого я дійшов,—гадав він,—ганьба, ганьба!

Він оглянувся—Василя вже не було. Це додало йому ще суму.

— І він пішов...

Йому було шкода себе самого до сліз. Він почував, що зробився пір'їнкою, яку вітер шматує, кидає в болото, а там її топчуть ногами. Досі він був тільки з постати потвори, а тепер почував, що й душа його загинула.

— А який я був,—думав він,—я був людина, це правда, а тепер я—нікчемство. Де мій спокій, моя безсторонність?

Він думав про Галочку й про своє чуття до неї. Він ніби вдихався пильно в цю дівчину, ніби хотів дізнатись про її сховане ество.

Чи не прибрано там в блискучі шати те, що на очі виступало в його потворстві? Ця думка вразила й порадувала його.

— Кажуть, що я потвора, а хай мені покажуть прекрасне!

Все було омана, а проте, він не знав, що почати. Все промайнуло так швидко, так несподівано, що він мов занімів із здивування.

З кімнати вже всі розійшлись, тільки четверо в кутку гуляло в карти. Вечоріло, день Іллі кінчався.

Вийшовши з клубу, Сергій перейшов через парк.

— Галочка мабуть тут,—подумав він,—Тимошівський вже встигнув виспатись.

Він, як і вчора, бачив веселий натовп, чув сміх, балаканину, і велика туга охопила його. Йому було боляче за кожний усміх, за всякий рух, за дерева, що росли і за листя, що шамотіло. Все це було зайве, але турбувало його, а він бачив, що був слабкий.

— Як трудно пройти повз квітку не зірвавши, повз джерело не напившись, повз жінку не покохавши, і повз камінь, не збудувавши собі хати! Потім квітка робиться гноєм, воду викидаєш з себе геть, дівчина тебе зраджує, а камінь з стелі падає тобі на голову. Це зветься вічністю.

Вдома Сергія чекала несподіванка: в його кімнаті була жінка. Коли він увійшов, жінка підвелася з стільця й спитала:

— Вибачте, це ви літун Сергій Данченко?

— Я,—відповів Сергій. Він був здивований страшенно. Згадавши, що вранці він постановив був привести до себе жінку, він готовий був вірити, що це примара. Його навіть острах узяв і він спинився на порозі.

Жінка схвильовано казала:

— Вибачте, що я прийшла, не будши знайома... Ваша родичка дозволила мені зачекати...

— Родичка? Галочка?—спитав Сергій. В кімнаті було вже зовсім поночі і замість жінки він бачив тільки обрис. А вона промовляла, майже захлинаючись:

— Я не знаю як її звуть... вона була тут... Я зараз розкажу,— тільки ви не смійтесь—я поетеса, я вірші пишу... Два надруковано... Ввесь вік я живу в цьому місті... А це місто—ви побачите самі,—болото. Тут нічого немає, тут тільки жаби. А життя немає. Сьогодні я була на святі... Це ви робили мертві петлі?

— Я,—відповів Сергій, затремтівши. Він почав догадуватись, що ця жінка прийшла йому віддатися. Але він ще не йняв віри і стояв не ворухнувшись, на порозі.

Поетеса казала далі:

— Це було чудово! Яка сила! Яка краса! Я дивилася, як сновиди... А коли я подумала, що то ж не мертва машина, що душа її—ви, я не знаю, що мені сталося... Я згадала, що ввесь вік у цьому місті я тільки й мріяла... Розумієте, ви дасте мені натхнення, ви людина майбутнього... Я покохала вас, хоч ще не бачила вас... Я знаю, що ви дасте мені щастя, щастя сильне...

Сергій ступнув до неї.

— Ви покохали мене!—гукнув він,—я вас теж кохаю! За вашу сміливість, за те, що ви—моє перше кохання! Розумієте, перше! Як я вас цілуватиму! Ніколи ще не цілував жінки! Вам мій перший поцілунок,—мої перші обійми...

Вся істота його говорила. Непочатий край жаги палав у його мові й кожне слово його горіло. Ця поетеса була йому відтепер найдорожча. Вона одгукнулася на його тугу й самотність і прийшла сама. Він уже почував її своєю.

Якийсь час вони мовчали.

— Запаліть світло,—казала поетеса,—нам треба зазнайомитись.

Сергій покірно чіркнув сірника і його бензинова лампа забуяла. В ту саму мить жінка гукнула й затулила обличчя руками. Сергій одразу зрозумів той зойк жінка злякалась його. Та й справді, він був страшний. Жага роспекла його хинське обличчя, витягла довгі руки й подвоїла горб на спині. Літун був зігнутий, голова його відхилилась назад і очі безтямно дивились. Він простяг руки до жінки:

— Ти злякалась мене?—зашепотів,—я страшний, я потвора? Але серце моє—яке воно спрагле! В коханні я буду вродливий. Я потвора, бо нікого не кохав. Кохання жорстоке, воно не знає ласки, але творить красу...

Сергій наближався до жінки й торкнувся тремтячою пучкою її плеча. Вона ще щільніше затулилась.

— Ні, ні!—гукнула вона,—не треба, не займайте мене...

Вона голосно заплакала й почала сміятись.

Сергій зробився сірий і опустив руку.

— Не бійтесь,—прохрипів він—я не займу вас. Не бійтесь.

Він підійшов до ліжка й упав. Йому було душно, комір різав шию, пояс стискував його і чоботи висіли на ногах, як тягарі.

Поетеса потроху заспокоювалась і витирала очі. Врешті вона підвелась і з жалем промовила:

— Вам не треба спускатись на землю.

І вийшла. Рипнули двері.

— Вам не треба спускатись на землю...

Ці слова не затихли. Вони висіли в кімнаті, котились луною по кутках, плигали чорними рядками в білому полум'ї.

— Вам не треба спускатись на землю!

Земля! Це безглуздий чорний шматок, що носить безтямно в просторі. Навіщо? І люде теж чорні, вони теж шматки, і собі метушаться без упину. Вони горді, опанували природу, вони творять мистецтво, будують хмародряпи, мріють про рай... Нащо? Перед цим питанням мистецтво блідне, хмародряпи падають і розлітаються мрії. Нащо? Це прекрасне питання для людини й землі.

З цими думками до Сергія повертався спокій. Він почував себе людиною, що вступила в бруд, а тепер пильно витирає ноги.

— Що таке кохання?—думав він—віра росте на трясовині страху, а кохання квітне з бруду сполування. Чисте кохання—то передчуття полового акту. Передчуття, похоче на чисті слиньки, що течуть у нас, коли ми, голодні, побачимо смашну страву.

Він рівняв кохання до розкішно сервованого столу, де серед яскравої білини скатертини, на срібних тарілках під квітками та пальмами лежить... м'ясо! Задоволення духу! То єсть пахощі біфштексу.

І що в більшій простоті виступало перед ним життя та людина, то спокійнішим і дужчим він себе почував. Він ніби мав позір, що бачить крізь мури та гори; купи забобонних окулярів, через які людина дивиться на світ і на себе, лежали позад його, і все виступало йому в дивній голізні. Сама земля була така убога, мов нашвидку зроблена з її заколотами й сподіваннями. Щасливий той, хто вищий землі!

Ніч Сергій не спав. Він лежав на ліжкові так, як упав був на його. За думками він не помічав часу.

Літун робився тим, ким був досі, до того часу, коли він повернувся в рідне місто, де спогади й бажання захопили його. Він ніби надівав власний одіж після нудної машкари, мов повертався до своєї хати після невеселого гостювання.

— Маю що розказати Василеві,—гадав він,—о, Василь буде вдоволений! Він приходитиме до мене, як і раніше, і ми будемо знову товариші. Бо я — знову людина.

З світанням він устав і довго вмивався, щоб збадьорішати. Тіло його щеміло з безсонної ночі, ноги обважніли, очі напухли.

Ранок був сизий, хмари нависали низько й сунулись тихо. Після соняшних днів наступала дощова пора. Казали, що десь пронісся циклон.

Він хотів уже вийти, але згадав, що не чув, чи повернулася Галочка вночі. Може вона й не приходить? Він обережно зазирнув за ширму. Ні, вона повернулася, спала спокійно, трохи роскинувши руки, вкрита тільки до пояса з напівоголеними с-під сорочки грудьми. Сергій довго дивився на неї. Де ж поділися її принади? Що чарувало його в ній? Буйна коса, що посивіє, чи груди, що звиснуть за кілька років? Він посміхнувся й вийшов геть.

На дворі його вкрила вохкість і пронизуватий вітрець. Хмари, здавалось, нависли ще нижче й зовсім спинились.

Сергій простував до аеродрому. Там зустріла його заспана варта. Він оглянув свою машину: душа його нудьгувала, рвалася у простори над хмарами, де буває сонце.

— Я маю наказ летіти,—сказав він:—механік видимо заспав.

Варта допомогла йому вивести машину. Він сів, наготувався й сказав пускати.

З неймовірливою радістю він почув себе на повітрі. І де-далі відбігала від його земля, що менші й чудніші робились її будівлі, то вільнішим і дужчим він себе мав. Його руки витягнулись у крила й серце з'єдналось з мотором.

— Прощай, земле,—шепотів він.

Хмари на мить огорнули його важкою пеленою, розбігаючись від пропелеру. А за хвилину він був уже над ними, заллятий світлом і теплом. Безкрайна блакить простяглася перед ним, прозора, ясна, вщерть наповнена соняшною росою. А внизу клубочились і вигинались хмари, ховаючи землю. Апарат був уже на п'яти тисячах метрів над землею.

— Прощай, земле!

Ніколи ще літун не пив блакити з такою жадобою, не відчував так насолодно свого льоту. Височінь п'янила його, він хотів співати й здатний був скласти поему, ще невідому людям.

Раптом холодний піт облив його: А бензин? Чи має він бензин? Він і забув потурбуватись про його. Йому вже здалося, що мотор спичився і пропелер більше не шумить. Він глянув на бак—бензину було на денці. Спускатись треба.

Спускатись,—і знову земля. А хоч би він мав з собою цистерни бензину—однаково, врешті земля. Вона опутала його, тримала міцно й не було де сховатись від неї в блакиті. Дарма, дарма! Притулку немає. Бо хоч де він піде, хоч ввесь всесвіт перейде—він знайде життя. Чого воно хоче? Життя хоче бути. І однакою як—чи сонцем світити, чи зорею линути в просторі, чи квіткою пахнути, чи людиною сміятись, чи каменем падати в безодню.

Життя хоче бути! В безлікові змін розгортає своє пишне гілля. В коханні і смерті, в землетрусах і велетенських протуберанцях, у кометах, у зоряному дошеві, в заколотах і крові воно святкує саме себе —і нема де сховатись! Життя пронизало всесвіт своїми стрілами, воно п'є вічність пожадливими устами—і притулку немає. Життя хоче бути!

Літун глянув навкруги тим поглядом, яким недавно дивився був на Галочкині напівголені груди. Немінучість насувалась на його і він спокійно чекав її.

— Хай тобі земля пером!

Мотор зітхнув і то було останнє зітхання душі, що хотіла неба. Ущух пропелер і величня тиша схолодила блакить. А за мить ревнули простори, сонце захиталось і земля розкрила свої обійми.

* * *

Літуна Сергія Данченка ховали на другий день по його смерті. Похорон відбувся по обіді, люду зійшлося сила, хоч година була похмура. В цьому місті ще ніколи не ховано літунів і всім було цікаво.

Труну було поставлено на повітроплав, оповитий гірляндами; дві пари коней тягли його по вулиці до кладовища, грала музика. А вгорі шумів ще один апарат і кидав на юрбу чорні папірові стьожки.

Перед брамою кладовища процесія спинилась і воєнком сказав промову:

— Товариші,—почав він,—ми ховаємо сьогодні одного з своїх літунів. Мало ще чия нога ступала в царство повітря, завоювання неба ще тільки починається і втратити одного з вояків на цьому полі для нас боляче невимовно. Зрозумійте, товариші! Авіація має для нас значіння не тільки, як найшвидчий засіб комунікації чи найнадійніший засіб оборони. Ні, ми вбачаємо в ній далеко глибший сенс: авіація розчиняє нам двері до нового життя. Тим, що звикли дивитись з землі на небо, може це невямки. Але людина, що хоч раз піднеслася, те розуміє. Тій людині капіталізм з його міщанською обмеженістю уже завузький. Керування небом вимагає на землі нової форми стосунків і та форма буде комунізм. Авіація, товариші, нищить капіталізм у наших душах і поруч з робітничим рухом робиться шляхом до комунізму. Прийде, запевне, такий час, коли ми, замість хрестити наші діти, будемо урочисто підносити їх на повітря, і цей звичай буде повний глибокого символу. То жальче нам теряти одного з тих, хто, може несвідомо, вів нас до майбутнього. Але ми не плачемо. Окрема смерть для нас тільки подробиця. Бо ми знаємо, що кожне досягнення вимагає офір, і кожна смерть для нас тільки пам'ятник праці й нова надія. То тільки буржуазія лякається смерті—вона тремтить за своє багатство, якого не може взяти в труну. У нас же того багатства немає, але натомість ми знаємо, що разом з нашим серцем б'ються інші серця, дихають інші груди. І для нас смерть далеко не всемогутня: її вже переможено і переміг її колектив.

Після промови труну знято й понесено до ями. На могилу покладено гірляндий встромлено дерев'яний пропелер, де на табличці було написано все, що треба. В алеях кладовища танули тіні, й хрести в присмеркові звішували рамена. Коли всі розійшлися, після шуму зробилося ще темніше.

Коло могилки лишилася тільки Галочка; вона теж провожала брата, а тепер чекала Тимошівського,—той мав їй сказати щось важливе. Він тільки на хвилинку пішов товаришів провести, а то незручно.

Галочка давно не була на кладовищі і їй подобалось. Скрізь, скрізь мертвяки і так приємно бути живій. Чудний воєнком! Каже, що всім зразу смерть не страшна,—а яка користь з того, що інші житимуть, коли вона помре?

Про брата в-перше, що лежав під землею, Галочка теж згадувала. В душі вона була рада, що він помер.

— Він був добрий, гадала вона,—але був каліка.

Йй здавалось, що калікам нецікаво й непотрібно жити.

Тимошівський тихо підійшов; вона не чула його кроків і ойкнула з несподіванки, простягаючи йому руки. Тимошівський поцілував їх.

— Негарний... так забарився,—промовила вона і її мова була таємнича серед домовин.

— То тобі здалося,—відповів Тимошівський,—сядемо.

Він простелив шинелю й вони сіли між могилками.

— Галю,—сказав Тимошівський,—я хотів тобі сказати, що ми виїжджаємо завтра. Нашу сотню переводять до іншого міста.

Вона впала йому на коліна.

— А я?

— Ти? Галю, ти лишишся. Послухай, Галю...

— Мовчи,—прошепотіла вона.

Було холодно на ніч, місяць завісився хмарами.

— А ти лишишся,—шепотіла Галочка,—ти лишишся...

Тимошівський хотів її обняти, але вона пручнулась і схопилась на ноги.

— А,—заговорила вона,—треба кохати, кохання вічне—це ти так казав! Я була чиста, добра, як ти прийшов... А тепер я віддала хвору матір до лікарні, щоб вільно кохати! Що з нею? Вона страждає, а я тут? Кохання не знає жалю! Ти кидаєш мене, не кажеш: ходім зо мною... Кохання вічне—яка брехня!

Він підвівся й силоміць притиснув її до себе. Вона плакала й тремтіла.

— Галю,—сказав він,—ти така ще дитина! Кохання вічне не того, що я тебе вічно кохатиму, або ти мене. Це—дурниця. Я вже багато кохав, багато був щасливий, а ти хочеш кохати тільки раз. Ох, ти, дурненька! Ми розійдемося—так що ж? Хіба щастя в тому, щоб до смерти триматись один одного? Це—нудота. А то—будуть нові, свіжі поцілунки й нові обійми. Не плач! Будь смілива, не скигли, а то справді будеш нещасна.

Вона ще не йняла віри.—Це вже кінець, кінець—шепотіла вона.

Він голосно засміявся і його сміх хитнув приспані хрести. Він ще дужче притиснув її до себе й вона відчула в нічній прохолоді його вогонь.

— Кінець! Так здається, коли вперше кохаєш. Вір мені—це тільки початок. Слухай, я ж їду завтра! А ти вже за завтра болієш. Ти ж ще зо мною!

Вона сумно посміхнулась крізь сльози:—Я ще з тобою...

Йй поцілунок був мов квітка, що засихає. А їй відповів пекучий струмінь, розлився, зім'яв біду квітку її жалю—і їхні губи вже кресали болючі іскри насолоди.

Вересень
1923 року.

ГР. КОЛЯДА

ІЗ ПОЕМИ «КРІЗЬ СИЗИЙ ДИМ»

Не вітер, не буря скидає будинки, вириває дуби,
Не Богдана Хмельницького повстання
— Революція завертіла велетенські шруби,
Розбурхлилося плесканням море буяння!

Ми ще вчора були тільки «гній», тільки «маса»
І не знали, хто ворог, хто брат.
А Жовтень прийшов: так раптово, одразу
Ясно стало; наш ворог—капітал і цар!

І пішло бойовисько не на фронтах кордонних,
А між класами—пролетарській і буржуазній—бій!
На сполох били по барабанах бетонних,
Цвѣохкав хрестами перехресний стріл!

У містах на барикадах з заулків
Кулями мінялись червоні і білі.
Тахкав кулемет.
Твердий постріл червоних!
Завірюхою смерть!
Крови плями на тілі...

У Жовтень, у революцію Жовтневу,
Ми перемогли золотопогонних тічку!
Відчував вояка радість пломіневу,
Вішав на багнет червону стрічку...

На хуторах і в селах України
Зорями пожежі панського майна!
З панських гнізд лише одні руїни...
Дзвеніла громадянська війна!

Були: не тихі українські ночі,
А ночі шалу і вогню.
Не співали пісень про карії очі,
Всі рвалися в бій... були в бою!..

Тисячі Ігорів, Малаїв
Повернулись з фронтів для війни за рабів.
В кожного палала пожежа в груді:
— За волю і землю в бій на панів!

Кожний перейнятий братерським коханням,
Кожний вигукував:—Вся влада радам!
— Пролетарі усіх країн,
Єднайтеся на своїх ворогів!

О, я відчував ці щасливі години,
Коли в грудях воля! Знаєш, воля!
Метнеться думка в далечінь, за рівнини,
Так хочеться, щоб і там була воля!

Зараз, немов крізь сизий туман,
Бачу: ідуть колоні... колоні...
— Ненависть, смерть панам!
— Зітерти всі кордони!

О, прапоре червоний! О, прапоре червоний!
В тобі—життя і майбутнього зорі!..
Любий мій брате, любий робочий,
Ми ідемо далі, нестримні, бадьорі!

О. ЛАН

* * *

Мені приснилось: тихий день
Стоїть над сірими полями
І гуком жовтневих пісень
Рубає тишу над гаями.

Я довго стомлений іду
Вузькою сірою межею,
Я вбогу борону веду
Над зашкарублою ріллею.

Навколо тисячі таких,
Як я,—зерно добірне сіють,
А ниви в просторах сумних,
В туманах ледве зеленіють.

За нами з-заходу встає
Понура хмара, вітер дише,
Громами білими плює,
Стовпами куряви колише.

Але зі сходу з-за бугрів,
Де ледве дивний город мріє,
По лону заспаних степів
Назустріч бурі—вітер віє.

І ми, підбиті сівачі,
Крізь бурю бачимо: навколо
Не кволе жито, а мечі
Вкривають наше вбоге поле.

Нехай реве, нехай гарчить
Звір помсти з Заходу сліпого:
По цих мечях не добіжить
До того города ясного.

В. ШОПІНСЬКИЙ

БІЛИЙ ПОРОШОК

НАРИСИ

I. «NOTHING DO» *

Роботи нема і грошей—нема.

Погано.

Дуже погано.

Я вже третій ранок під ряд забігаю в контору і там сидить той же злий Містер Кук. Грізно позираючи на мене, він відповідає:

«Nothing do»!

Він сидить біля столу, щось думає, поглядаючи з-під лоба, і ні з ким ніколи нічого не говорить. На столі нема ні олівця, ані папірчика. Нічого нема. Капелюш тільки лежить перед ним на столі—і то все.

Містер Кук годинами сидить при столі, дивиться на робітників—дивиться, й дивиться.

Далі, покличе одного до столу, щось розпитає, покаже рукою, щоб той сів назад на своє місце—і знов дивиться.

— Чи тут можна коли дістати роботу?—питаю я одного робітника.

— Можна, але треба дуже довго ходити,—відповідає той.

— Чому?

— Так хоче містер Кук.

— А чого він так злісно відповідає, коли його питають за роботу?

— Ви його вже питали за роботу?

— Питав.

— Все вже пропало,—махнув безнадійно рукою робітник—ходіть вже рік, то він вас не візьме.

— Ну?

— Нізашо, не візьме.

— Чому ж так?

— А тому, що хто до його підступить перший і питає роботи, того він уже ніколи не найме. Кожний робітник, коли хоче тут знайти роботу, повинен прийти й сидіти, сидіти, й сидіти в конторі, аж доки його не покличе містер Кук. А спитав сам наперед роботи—все пропало... Ш-ш-ш! Он, він дивиться на мене... Ш-ш-ш...

* «Нема нічого».

Я вийшов на вулицю й плюнув зі злости.

— Чекай же,—думаю—побачим, хто кого перехитрить—чекай же...

На другий день рано, я надів на голову приплескану чорну шапчину, замість капелюша, вдягнувся в руде пальто, з того товариша, і пішов «сидіти» в контору.

Містер Кук кілька разів поглянув на мене, але не «покликав». Перед ним лежав на столі той же самий чорний капелюш, а пальто висіло на гаку. Він довго дивився на робітників—страшенно довго.

Покликав знов того самого робітника, що вчора кликав—щось розпитав і показав йому на двері в другу контору. Робітник щез за дверима.

Ми всі затаїли дух і поглядали на купця нашого.

«Хто буде слідуєчий?»—кожному думалось.

В контору увійшов місцевий російський піп і привів зі собою трьох врангелівських офіцерів «на роботу».

Я знав, що власники фабрики в тому містечку привезли на свій власний кошт із Царгорода сто п'ятдесят врангелівських офіцерів і генералів і що місцевий піп служить у них за переговорщика: він водить їх по два, по три на роботу. Мене це дуже цікавило і я рішив доложити усіх своїх сил і здібностей, щоб поступити на той завод, на роботу. Хотілось мені бачити власними очима, як то та, бувши колись «командуюча Росія» працює тепер на американських капіталістів. Ось чому я так принижувався перед страшним Куком.

Вигладжений, вичищений, виголений, в окулярах і з заструганою панською борідкою піп зняв капелюш і поклонився Кукові.

Кук поклонився попові й сказав:

— «Please—set down Father»¹⁾.

Піп сів.

І вони почали щось нишком розмовляти.

Офіцери, що звикли до військової фронтової муштри, випрямившись, як свічки, затаївши дух, опустивши руки «по швам», стояли тихо. Їм здавалось, що ось устане з-за столу грізний генерал, або ще й більший начальник і крикне:

— Шагом марш! В завод!

Але начальник не вставав, а щось розмовляв з попом, купуючи найдешевше робітничу силу.

Робітники почали тихо посміхатись. Офіцери боязко озирались, але не знали, в чому річ.

— Садитесь, пожалуйста, господа,—что вы стоите—сказав піп офіцерам, показуючи на порожні стільці. Сам знов пішов до Кука.

Височезний, острижений машинкою, в сірому пальто—перешитому з сірої офіцерської шинелі—офіцер сів біля мене.

Я мовчав.

Офіцер мовчав.

Всі ми мовчали.

Пописько довгенько ще щось поговорив, поклонився ще нижче, сказав «ожидайте здесь, господа!»—вийшов, сів на автомобіль і поїхав.

¹⁾ Сідайте, п.-отче, будь ласка.

Кук вивернувся в стільці, потарабанив пальцями по столі й знов почав міряти нас всіх очима.

— Что он думает?— питає нищечком мій сусід-офіцер, свого товариша.

— Чорт его знает,— відповідає той.

У мене, в голові зародився новий план.— Чекай же, думаю собі. Раз так, то я знаю, що зроблю. Видам себе за російського попа. Так... так. Піду додому, вдягну твердий крохмалений ковнірчик, застебну з-заду на потилиці, як це роблять американські попи, вдягну чорне пальто й скажу таке:

«Я був попом в одній маленькій парахвії стејту Коннектикут. Церква моя згоріла, а парахвіяне збільшувались і пропали. Опріч того, я хорий. У мене жінка й троє дітей. Лікар мені сказав, для поліпшення здоров'я, знайти легеньку фізичну роботу»...

Так, так... Так і скажу. А чи повірять? Розуміється, що повірять. А як же. Мусить повірити. Гм! Я так вивчився брехати, працюючи роками по фабриках. Ого! Я заплутаю його—заплутаю...

— You¹⁾!—сказав Кук і показав на мене.

В одну мить, всі плани мої розлетілись.

Встаю поквапно, і сміливо, гордо йду до столу.

— What kind job, do you want? ²⁾

Питає.

Я сказав.

— Oлright. Set down ³⁾.

Я повернувся.

— Зажди. Скажи їм, що я роботи не маю ниньки для них. Хай ввзавтра рано сами вже прийдуть, сказав Кук показуючи на офіцерів.

— Oлright. І підходжу до офіцерів.

— Валька,—что он говорил с ним?—питає в перешитій шинелі.

— Чорт его знает,—відповідає той.

— Господа. Он сказал, что сегодня нет у него работы. Велел завтра утром притти.—Пояснюю офіцерам.

— Голубчик, вы русский. Идемте на двор—поговорим. Идем, идем...

І ми пішли.

Офіцер, в перешитій «шинелі» дуже був балакучий. Він довго мене розпитував про Америку. Другий нижчий, в чорних штанах, натягнених на чоботи,—здавалося, що ноги в нього муровані грубші вниз—в чорнім дірявім офіцерським плащі розповідав мені, як їх привезли сюди, обіцяли «добру роботу» та й не дають.

— Скільки ж вашим товаришам тут платять?—питаю.

— 30—35 центов в час.

— Чи ж ви знаєте, що тепер звичайний американський робітник—чорнороб, має 45—50 центів в час?

— Знаем голубчик—знаем. Да, что мы сделаем без языка...—відповідають офіцери.

¹⁾ Ти!

²⁾ Якщо ти хочеш роботи?

³⁾ Добре—сідай!

— Да... нічого, брат не поделаеш.
«Взялся за гуж,—не говори, что не дюж».
Поговорили й розійшлись.
«Бувша командуюча Росія» пішла в свій бік, а я в свій.

II. ГЕНЕРАЛ

Я в своєму житті ніколи ще не бачив генерала.

І де я його міг бачити?

Родився й виріс на селі, а живу в Америці.

Де ж, я міг бачити того генерала!..

А хотілось мені його бачити. Дуже-дуже хотілось. Мені здавалось, що генерал, а особливо російський, царський генерал, це величезна страшна людина, з великою обстриженою головою і довгими руками. Та людина як крикне своїм громовим голосом:

«Смирна-а!»

Тоді дивізія салдатів по пояс встрягне в землю... Я думав, що Ілля Муромець, Портупей Прапорщик, Еруслан Лазаревич, Соловей Разбойник, Татарський наїздник Япанча—всі ті люде були великими генералами.

Так, я думав. Роками так думав.

«Генерал»... це таке страшне й грізне слово...

— Olrihgt, wery good¹⁾—оглядаючи мою роботу, розхвалює майстер Стронг.

Я працюю при машині й нарізую мідяні плиточки, з котрих пізніше робляться ключі до замків. Майстер задоволений з мене. Він хвалить мою роботу, часто довго розмовляє зі мною.

Я пройшов через страшні митарства Кука, і тепер уже певний за свою роботу.

Стронг, вже відійшов, але щось подумав і вертається знов до моєї машини:

— Маєш Джов: знов одного твого земляка пришлють мені ниньки по полудню...

Якого «мого земляка?»

— А такого... генерала...

— Якого генерала?—питаю я майстра, дуже здивовано.

— Якого генерала? Твого, російського генерала, до роботи пришлють мені сюди.

— Не може бути! Хіба генерал зможе тут працювати. Тут майже всі ремісники?

— Трок²⁾ буде возити... Там, по других цехах, де проста робота, там їх десятки вже працюють. А в мене це ще буде перший. Кук примусив узяти. Yes—yes—³⁾ генерал. Правдивий руський генерал. Познайомимся ми з ним—yes,—додав майстер і пішов десь.

¹⁾ Добре, дуже гарно.

²⁾ Truck. Тачка на чотирьох колісцях.

³⁾ Yes—yes. Так, так.

О першій годині по полудню привели в нашу майстерню генерала. Генерал з ширшою вниз головою, обстрижений, росту середнього, на кривих трьох ногах (мабуть тому, що багато їздив) і без вусів. Одягнений в смужасті «овергольці» ¹⁾ в білих рукавицях ²⁾, наша фабрика, врангелівцям видає дурно такі рукавиці).

Генерал в своїй життю ще не бачив такої великої фабрики й такого скупчення машин. Свист пасів, писк коліс, тарабанення машин, шипіння заліза, густе засмерджене оливою та бензином повітря, нарешті, повапна робота, зайзознені чорні люде—все це зробило дуже прикре вражіння на генерала.

Спочатку генерал думав, що він попав на пожарище, де чорні люде бігають, хватають, двигають, сопуть, тікають.

Генерал з переляку відступився два кроки назад, хотів тікати в двері, але вже було пізно.

— Господи, что же это такое: я войну пережил, я все ужасы революции пережил, я десятки раз в глаза смерти смотрел, но я такого аду еще не видел... Господи, что же это такое... думав генерал і увесь тремтів.

А, сторож його вів у куток, де стояли порожні «троки».

Генерал думав, що от-от страшна величезна чорна машина схопить його поміччю колеса, поломить, потрощить, пережухе й виплуне в скриньку. Генерал відхилявся від тієї страшної машини в один бік, але з другого боку працювала така ж сама чорна страшна машина, з такими ж самими зубчастими коліщатами і так само ловила та переїдала залізо.

— Watch up!—watch up! ³⁾—говорив сторож і вів далі генерала.

Генерал не розумів ані слова по—англійському. Він думав, що йому сторож говорить: «стій і дивись на цю машину і за це будеш гроші брати». Генерал спинився на хвилинку, задивившись на страшну машину, але зараз же сторож сіпнув його за штани, й крикнув:

— Come on! Come on! ⁴⁾

Нарешті, сторож привів його в куток, де стояли порожні «троки».

— Бери троки і їдь за мною,—командував сторож, запрягаючи генерала в «трок», а сам пішов уперед.

Генерал думав, що він йому казав: «стій тут і дивись на трок». Він так і зробив. Серед заліза, машин, живих рухливих пасів, серед цих людей, що все кудись спішили, генерал уже згубив свого провідника й тепер думав тільки про одне: де двері й куди він вийде додому.

Але, сторож не згубив генерала. Пройшовши пів майстерні, оглянувшись він побачив, що генерал стоїть на однім місці і дивиться на трокит, його, як нервового американця кинуло це в злість. Вернувшись сторож побіг до генерала:

Come on! Come on! You Sad—damn fool—Come on! ⁵⁾ І він потряс генерала за обшивку.

¹⁾ Overalls—верхні штани з нагрудником і підтяжками.

²⁾ По фабриках в Америці робітники часто при роботі надівають рукавиці.

³⁾ Уважай! Уважай!

⁴⁾ Іди! іди!

⁵⁾ Ідь за мною їдь! Чорт би тебе взяв, дурак!

— Чего он сердится дурак, подумав генерал і поїхав за ним. Взявши, перший раз у життю, в руки трок, бідний генерал не знав, чи його пхати, чи тягнути. Оглядаючись, щоб трок не наїхав йому на п'яти, він поїхав за сторожем.

Запровадивши генерала з троком у сусідню майстерню, де лежали на підлозі скриньки з бляшками, сторож сам узяв першу скриньку й поклав на трок. Генерал думав, що сторож буде завжди класти йому за кожним разом одну скриньку на трок, а він буде лише возити, але сторож знов розсердився, почервонів, побачивши, що генерал стоїть—закричав на нього:

— Бери—бери! Накладай—повний трок, чуєш, накладай! Собачий з тебе син!..

— Вот негодай! И за что он меня ругает,—думав генерал, навантажуючи трок.

— Тепер, вези за мною,—командував генералом сторож, коли трок був повний. Генерал повіз. Тяжко було везти по дерев'яній вогкій підлозі, дуже тяжко, але генерал все-таки віз. Тяжко сопів, затягався, вигинав спину, мов коняка в плузі—і віз. Що ж йому було робити?

— Stop!¹⁾—скомандував сторож, прибувши з троком і з генералом в нашу майстерню.

— Тепер слухай. Рознось: цю скриньку—до тієї машини, цю—до тієї, цю—до тієї,—показуючи пальцями на машини, командував генералом сторож майстерні.

— То все, що я маю тобі показати. Тепер ти сам роби. Більше я не маю часу тебе вчити,—додав сторож і пішов десь.

Бідний генерал стояв з «троком» посередині й не знав, що робити. Відходити від «трока» боявся, щоб не заблудити по-між машинами, бігти за сторожем теж не міг, бо той в одну мить десь щез. Стояв бідний генерал і тремтів.

Надійшов Строн:

— Слухай Джов,—каже мені—біжи-но йому ростовмач де-що, а то він до вечера буде стояти на однім місці...

Сказав так, і пішов десь по-між машинами.

Я йду до генерала.

— Так, нарешті мої мрії здійснились. Я не тільки маю можливість бачити генерала, але ще й командувати ним:

— Слушайте. Вы берите этот ящик и несите к этой машине, этот туда, а этот поставьте вот там, а э...

— Голубчик мой! Дорогой! Разве вы русский?—Кинувся до мене генерал і ледве не вхопив в обійми.

— Вот—вот—вот... Раз'ясните мне пожалуйста. Я здесь ничего, решительно ничего, не понимаю. Вот ужас!..

— После, после будете благодарить, сейчас нужно работать,—відповідаю.

— А потом вот что: соберите все эти полные ящики, сложите на «трок», я вам укажу куда отвезти.

1) Стій!

— Да, да... Да, да... Вот хорошо. Вот хорошо, что вы—русский человек здесь. Я сделаю. Вот хорошо...

Тішився генерал, двигаючи скриньки з залізом.

Перших кілька годин показалося йому дуже страшно. Не звикши до фабричної праці й взагалі до праці фізичної, генерал думав, що не виживе навіть і кілька годин, генерал думав, що до вечера не допрацює, його машини вловлять, потрощать, або стеля завалиться разом з бігаючими пасами й задушить його. Він частенько, підбігав до мене й питав: «скільки время» поглядав на двері, але тому, що двері були замкнені, а втекти з фабрики під час роботи, не легше, як утекти з тюрми, то мій бідний генерал мусів допрацювати до вечера. Він до смерти не забуде того дня.

Нарешті загуло. Робітники, кидаючи роботу, тікали хутчій на двір. Генерал, завчасно просив мене, щоб я його вивів з фабрики, бо він заблудиться на вулиці, генерал потряс мене щиро за руку і дуже просив, щоб я взавтра заждав на нього у воротах, коли, буває, я прийду скорше. Так він почав привикати до одноманітного фабричного життя, як привикає до ярма зловлений в африканській пустелі дикий бик, що все життя гуляв на волі.

— Пожалуйста, не забудьте обождать! Будьте добры,—благав мене улесливо генерал.

— Владимир Иванович! Неужели вы также работали сегодня?—почув генерал тоненький голос офіцера, що біг чорний з фабрики.

— Работал, голубчик работал.

— Вот чудеса! Поздравляю, Владимир Иванович, поздравляю! Возле «трока»?

— Чорт Вас возьми. Вы так радостно меня поздравляете, точно я высший генеральский чин получил. Ха-ха-ха!

— Да. Действительно судьба. Ну, ничего проживем, Не то еще видели на своем веку...

Потішав генерала офіцер, здоровлячи його з фабричним ярмом, і з «троком».

— Конечно, конечно,—відповідав генерал.

— Поклон от меня, госпоже Марии Николаевне,—кланяючись, сказав офіцер і побіг в ресторанчик, на вечерю.

— Спасибо,—відповідав генерал і пішов до дому, вечеряти.

III. «ПРОСВЕТЛИВАЕТСЯ»

Владімір Івановіч не самотній. У нього є «супруга Мария Николаевна, женщина высшего аристократического происхождения, светского звания и высшего образования». Вона довго, довго не могла звикнути, та ще й досі не звиклась із тим нужденним емігранським життям, у яке її вкинула російська революція, а особливо 40 тисяч раз прокляті нею «трекляті большевики». До Америки, до цього нужденного пролетарського життя, вона теж не може привикнути. Все їй чуже, не симпатичне, і всім вона невдоволена. Одначе, коли вона

пригадає страхіття, пережиті в Севастополі, в Царгороді й по інших європейських містах, переповнених зубожілою російською інтелігенцією, то теперішнє життя уявляється їй багато вже кращим. Тепер, коли її муж дістав на заводі роботу, вони хоч голодувати не будуть. Вони як-небудь доживуть, поки «падуть большевики», і тоді їх «богатые родственники», «государственные люди», або само будуче правитель-ство зараз же забере на свій «власний кошт» в Росію. Владімір Івановіч, від того часу, як став працювати на заводі, менше почав вірити, що от-от їх «покличуть», зате Марія Ніколаєвна, встає й лягає з тією вірою.

Генерал і генеральша мають двоє дітей. «Наде», дівчині, шостий рік, а хлопцеві «Ваське» три минуло в-осени. Діти, звичайно, як діти, крикливі непосидючі й пусті. Генеральша дуже їх не любить: б'є, лає, проклинає, кидає самих у хаті, замикаючи на ключ, а сама йде до бездітної сусідки «Татьяны»,—жінки слюсара Цигорука з Волинщини—і там в теплі читає.

Генерал приходить з роботи, в хаті зімно, діти кричать, а вечері нема:

— Маша! Нарешті я повинен взятися за тебе,—кричить генерал і сідає брудний та голодний біля столу.

— Какая я тебе «Маша». Содержанка я тебе, что-ли! Я Мария Николаевна!—показуючи на себе, відповідає генеральша, встає, закриває книжку й робить грізну позу.

— Да ведь ты же должна иметь совесть! В комнате, точно в сарае, ужина нет, дети голодны! Что же это такое,—іжиться генерал і ще голосніше кричить.

— Господи! Эти дети. Я с ними с ума сойду. Они мне читать не дают, Я женщина образованная, я без книг не могу. Работать я не умею, я не кухарка какая-нибудь. Ты это знаешь.

— Ну что же тогда делать?—розводить руками генерал.

— Владимир Иванович! Володя! Дорогой мой... миленький! Сколько я тебя просила. Отдадим детей в приют. Они мне читать не дают.

— Ты с ума сошла?

— Не сошла еще, но сойду. Да, да... Я с ума сойду, когда ты будешь оставлять меня с детьми. Я должна читать, я должна умственным трудом заниматься. У меня, так много интересных непрочитанных еще книг. Без книг я не могу. Нет, я не могу. Я с ума сойду. Володя! Владимир Иванович!

— Ну кто же их возьмет?.. Есть ничего нет? Я голоден.

— Нет. Я у Татьяны чай пила. Она такая добрая... Попросить бы местного священника.

— Да у него своих трое.

— Может он знает бездетных богатых людей, местных американцев, доказує генеральша.

— Нет, Мария Николаевна. Бывали хуже времена, я детей не бросил на произвол судьбы, не брошу я их и теперь. Проживем как-нибудь.

— В Европе у нас были родственники богатые, знакомые, а здесь... Володя...

Генерал думає. Він любить жінку й часто слухав її, але в цій справі він безсильний. Генерал мовчить і генеральша мовчить. Нарешті генерал заговорив:

— Вот что, дорогая моя Мария Николаевна. Поди сюда. Сядь возле меня. Обсудим наше положение.

Генеральша присовує стілець, але зараз же відсовується.

— Фи и и. Как от тебя керосином несет. Что ты, керосин в заводе развозишь?

— Это бензин. Гайки моют в нем. Я их считаю и складываю в ящики.

— Да?

— Да... Так вот, что милая моя: поди ты завтра к священнику и попроси у него 5 долларов взаймы. Заработаю—отдам. Эти 5 долларов ты уплати Татьяне, пусть она смотрит за детьми три-четыре часа каждый день. А ты это время сиди спокойно сама в комнате и читай. Надоест читать—делай что-нибудь. Хорошо так будет?—питає генерал і трабонить пальцями по столі.

— Да, это недурно—годиться генеральша.

— Да вопрос вот в чем: в комнате-то холодно. Печки нет. Нужно печку иметь, газовка не греет,—скаржитись генеральша.

— Я говорил вчера вечером с священником насчет печки. Он скажет своему дворнику или «дженитару», чорт его знает, как его называют в Америке, и он привезет нам печку. Ну-с, я пойду в ресторанчик поужинаю. Он, пожалуй, в долг даст. Детям нужно кое-что принести. Идемте!

— Нет, иди сам, Владимир. Принеси нам бутерброды. Иди сам... Я читать буду.

Генерал пішов до маленького російського ресторанчика й там повечеряв на «книжку». Властитель записав «№ чека», в котрій він майстерні працює й більше нічого не сказав. Генерал набрав хліба, купив по дорозі мила й ще де-чого й пішов до генеральші.

Пізно ввечері, коли діти сплять (голодні), а генеральші докучить читати (напившись теплого чаю), вони часто й довго «про любов» розмовляють. Вони згадують молоді літа, перше знайомство, щасливу безжурну минувшину й недавні чорні, страшні дні.

Генерал нічого тепер не читає. Він сидить довго вечером при столі й думає, думає, а далі говорить.

— Да... все это, точно был сон. Все это совершалось, точно во сне. И мне кажется, что только теперь я начинаю понимать жизнь. Мне кажется, что у меня в голове только теперь начинает что-то просветливаться. Да, Мария Николаевна—да...

— Володя, дорогой мой миленький...—Вони ніжно цілуються й потім ідуть спати.

* * *

Через тиждень генералові привезли піч. Як раз потягнули приморозки і в генераловій хаті було зімно, мов у псарні.

Генеральша сиділа з дітьми в Тетяни і грілась біля теплої печи. Попові робітники вставили генеральші піч, привезли трохи вугілля й

дров, але печі не запалили. Генеральша сиділа до вечора в чужій хаті й чекала поки з роботи прийде генерал.

Прийшов генерал з роботи. У хаті темно й зімно:

— Марія Николаевна—почему печка не топится? Трубы нет?— питає генерал жінки, а сам гріється біля чужої печи.

— Да затопить некому. Я читаю, мне некогда, — відповідає генеральша.

— Ох ты, господи боже, мой!—сердиться генерал і біжить в свою хату.

— Да, я ей покажу, что я кое-что умею,—думає генерал і незграбно порається біля печи.

Він насипав у піч вугілля, положив наверх дров, а на дрова паперу й підпалив. Папір згорів. дрова тліють, у хаті димиться, а вугілля зімне й чорне. Генерал біжить до Цигорука:

— Слушайте, голубчик! Вот с моей печкой что-то неладно. Гореть не хочет, проклятая.

Цигорук сидів і кутив смердячу дуже люльку:

— Может быть вы трубы не открыли?

— Нет, открыл. Я уже настолько понимаю, что нужно трубу открыть, когда топишь в печке. Там что-то другое. Помогите, будьте так любезны...

— Цигорук плюнув у скриньку з вугіллям і пішов за генералом. Пішла й генеральша, подивитись, що то за диво та піч, що не хоче слухати генерала. Оглянувши піч, побачивши на споді чорне вугілля, а зверху попіл з паперу, Цигорук зареготав на всю хату:

— Слушайте! Какой вы чудак, Владимир Иванович. Да разве так топят в печке. Вот смотрите:

І, вичистивши піч, він запалив.

— Видите, как хорошо горит. Вы говорите, печка нехороша!

Цигарук добув головешечку й закутив люльку.

— Это ее дело в печке топить, не мое!—відпирався генерал, показуючи на генеральшу.

Генеральша наїла на генерала:

— Ты калека несчастный, ты даже печки не умеешь затопить. Ну, какой же ты мужчина?

— Маша, молчи!

— Ты хуже дикаря, ты дубина, ты варвар! Ну, на что ты живешь на свете?

— Маша, молчи, говорят тебе! Посинівши увесь, генерал почав періщити кулаком по столі.

— Ты не кричи, пожалуйста. Я тебе не служанка и не содержанка какая-нибудь...

— Ух, господи! Какая я нервная—я вся дрожу.

Цигорук, повернувшись у печі, підсипав ще більше вугілля, курнув міцно і вийшов. Генерал і генеральша сварились далі. Діти сиділи у Цигорука в хаті й не перешкоджали їм. Генерал міг тепер обсипати свою дружину різними нецензурними компліментами.

— Да, ты действительно хуже кухарки, ты ниже содержанки; сварливая ты баба... Забыла Константинополь?

— Помниш, як на базар ходила торговать собой?

Генеральша підскочила, мов опечена. Гепнула книжкою об землю, потоптала її ногами й закричала:

— Молчи, негодяй! Варвар ты, барбос дикий! Ты сам меня довел до этого! Несчастный ты человек! Ну, что ты умеешь делать? Ну, что ты знаешь? Ты только умел командовать да людей пачками расстреливать! Больше ничего! Без меня ты бы с голоду подох, как собака, в Константинополе, на улице. Я тебя спасла—да я!.. Господи!.. Какая я несчастная... Господи!.. Ведь это ужас—ужас, а не жизнь...

І генеральша заридала.

— Глупая... поэтому несчастна.

— Сам ты глупий, барбос дикий.

— Маша, молчи!.. Говорю тебе!..

І генерал ще сильніше періщив кулаком по столі.

— Бей! Ломай! Кричи! Ори!—Варвар ты дикий. Больше я тебя не слушаю...

І Марія Ніколаєвна, підняла книжку, трахнула дверима й пішла до Тетяни. Цигоруки привикли вже до цієї генеральської баталії й не потурали їм, коли вони сваряться.

Генерал довго сидів сам при столі, щось думав, а далі почав дрімати. Ліг на ліжку в брудних штанах, не мившись, не вечерявши, і заснув мов убитий.

Генеральша послала дітей до свого помешкання, а коли Цигоруки йшли спати, вона теж мусила піти до своєї хати. В хаті було тепло й тихо. Генеральша довго читала при столі, а потім так і заснула, сидячи над книжкою. Світло цілу ніч світилося.

* * *

Після грізної сімейної бучі, як звичайно буває, наступило тепер тихе щасливе домашнє життя. Генерал все більше й більше привикав до «трока», його тіло вже не так боліло, як раніше, і не так уже страшно було йому вставати рано на працю.

Марія Ніколаєвна почала помалу вчитись де-що робити. Спочатку її багато вчила Тетяна: як варити, як що ставити, скільки води налити, як каву заварити, то-що. А потім вона сама привикала до праці. Їй показалось, що фізична праця не така то дуже страшна, як здавалось. Вона ходила з Тетяною до крамниці, купували обидві, що потрібно, записувала й заучувала на пам'ять, як що зветься по англійському, й поволі втягалась у ярмо домашнього пролетарського життя. «Я сейчас хозяйка в полном смысле»,—говорила нераз Марія Ніколаєвна, наливаючи чай гостям. А гості, попиваючи чай, говорили: «да, да, Мария Николаевна, вы действительно изменились, да». З гостей найчастіше бував у них «местный священник, очень хороший и добродушный человек», і кілька офіцерів та генералів, які з кожним днем пролетаризувались.

Одно лише дуже непокоїло Марію Ніколаєвну: як би так було зробити, щоб і Владімір Іванович, «получил более подходящее место на заводе, чтобы не возил этого проклятого «трока», не вонял так

керосином и чтобы зарабатывать немножко больше, ибо за эти деньги, не занимая, конечно, у священника, почти невозможно прожить». Генерал і генеральша довго думали над цим проклятим «економічним» питанням, а далі рішили, що з цією справою знов-таки треба віднести, до «местного російского священника».

Як би Марія Ніколевна знала англійську мову, розуміється, вона сама пішла б і попросила Кука, що до свого мужа. А то як на зло вона знає мови французьку, німецьку, італійську—тільки англійської не знає. Кук, не знав ніякої, окрім англійської: що тут робити?..

Міркували, міркували, далі рішили так: попросити «священника», аби він пішов з генеральною до Кука в контору; піп розкаже йому, в чому річ, а Марія Ніколевна по мигах буде просити.

У понеділок рано піп сидів у генеральші. Обое пили чай і нишком щось розмовляли. Діти були в Тетяні.

Довго піп гостив у неї, потім вийшли обое, сіли в автомобіль і поїхали до Кука. Кук сидів у конторі й дивився на капелюш, що лежав перед ним на столі.

Піп уклонився Кукові й генеральша вклонилась.

Познайомились:

— Wele,—говорив Кук, вислухавши, в чому річ,—wele.¹⁾ Я попробую зробити що-небудь для вас. І він частенько позирив на «Russia's General wife»²⁾ як її зарекомендував піп.

— Тільки біда ось в чому,—говорив Кук попові, поглядаючи на генеральшу,—ваш муж не вміє нічого робити й не знає англійської мови...

— Але від «трока», щоб ви його увільнили—від «трока»,—благаючи просив піп.

— Да-да, мистер Кук—да,—киваючи головою, «дакала» генеральша.

— О, yes. I will do it³⁾—згодився нарешті Кук після того, як пописько не переставав його благати.

І вони вийшли.

— Ах! какой он хороший,—добрый такой... Вот, если бы я могла с ним разговориться,—говорила Марія Ніколевна, сідаючи з попом в автомобіль.

Кук дійсно зараз же зателефонував у нашу майстерню до завідуючого Стронга, щоб той увільнив генерала від «трока» і поставив його при лаві рахувати бляшки та перекладати в скриньки.

Стронг—з'американізований німець. Він, як німець, знає собі ціну і знає хто він є:

— Whot?⁴⁾ — питав він Кука, вислухавши його домагання відносно генерала.—Я не можу його змінити. В мене нема другого місця, можете забрати його собі назад. Я потрібую добрих робітників,—відправся німець.

Кук домагався далі:

— Раз я «так» сказав, по мойому мусить бути. Не дам я йому

1) Так так...

2) Жінку російського генерала.

3) Так, я це зроблю.

4) Що?

другої роботи! Нарешті я вас питаю, містер Кук: хто завідує у моїй майстерні—ви, чи я?

Кук домагався.

— Коли, ви тут завідує, тоді мені тут не місце. І я попрошу рошоту. Так, так. Або буде по-моєму—або рошот!.. І німець сердито брязнув телефоном.

Кук позеленів від злости...

Генерал далі возив «трок», двигав скриньки з залізом і смердів бензиною, а німець сердито підганяв його до праці.

Від того часу пропала у нього всяка надія на лекшу роботу та більшу платню.

— Миленький мой Володя, дорогой мой, и священник тебе ничего не помог,—чем же я тебе помогу! Как же мы проживем на тех несчастных 18 долларов. Господи!—плакала генеральша вечером, довідавшись від попа, що пропала вже всяка надія на «кращу працю, і більшу платню».

Втомлений «троком» генерал сів при столі й безпомічно опустив руки. Його обгорнув песимізм. Що робити, як жити, де здобути засобів для життя. Перше він журился, дуже журился: як знайде роботу і як привикне до праці, якої він ще не бачив у своєму життю? Тепер роботу дали. Хоч грубу, чорну, каторжну роботу—до пори, до часу, він все таки має. Але нужденна платня в порівнянні з божевільною дорожнечою та величезними видатками—це була краплина води в морі. І цьому вже не міг допомогти ні «местный священник», ні містер Кук, ні «знакомые», ніхто-ніхто. Це вже невимовний, залізний закон капіталістичної системи...

— Да, да,—говорив генерал, спочивши трохи,—да. Рабочая жизнь действительно, ужасная жизнь. Я только теперь начинаю это понимать и чувствовать.

— Оставь, Владимир Иванович. Говори о том, где денег раздобыть. За квартиру платит, за уголь платит, за детей Татьяне платит, за стирку белья в прачешную; купит бы кое-что, дети оборвались, сами мы голы—ужас, ужас... Заложит бы что в ломбард. Да здесь и ломбардов нет порядочных, как в России. Попросит бы еще священника... Но он хитрый американец. Гости то-он гостит у нас, а что касается денег, то он скуп... О, да!..

І Марія Николаевна нервово почала спацірувати по хаті.

— Знаешь, Мария Николаевна,—говорив далі генерал, с того момента, как я взял в руки «трок», меня начали посещать «большевистские мысли». Да, да, Мария Николаевна, ты не спорь против этого...

— Владимир Иванович. Ты опять...

— У меня в голове начинает все больше и больше просветляться и я начинаю понимать настоящий смысл жизни. Рабочей жизни, главным образом. Ужасы гражданской войны, величайшие подвиги большевиков, их пропаганда, агитация и угрозы смертью не смогли сделать из меня большевика, а вот фабричная работа и проклятый «трок», пожалуй, сделают... Да, Мария Николаевна. да. Пожалуй,—сделает... повторив генерал.

— Владимир Иванович, иди ужинать в ресторанчик...

— Да, Мария Николаевна, да. У меня в голове, совершенно начинает просветливаться и мне кажется, что я теперь только родился на свет...—повторив ще раз генерал і пішов на вечерю.

Марія Ніколаєвна сіла читати.

Н'ю-Йорк.
XV/XI—23.

ВОЛ. ЯРОШЕНКО

Т Р У П

Я не могу читать книгу, коли вона сморід і труп,
Холодні, як жаби, і мертві очі у неї...
Ось ти лежиш перед мене,—ти, черевата книго,
Роскидала ноги і я тебе мушу прийняти,
Ти, товстошкура, і серце твоє обросло бездоганим салом,
Живіт твій одвис і самозадоволено труситься.
Сотні сторінок і мільйони літер єднаються духом ситої дурости,
Міцно петля затягається, змащена жовцю буденною,
В коло замкнулось твоє красномовство розбещене.
Жінки товстоногі і товстогубі розхрістали ноги і казяться бішено
Із товстозадими хамами...
Хто усміхнеться з сторінок твоїх затяганих?
До усього живого, крім мертвого,—хто руки простягне?
Друзі мої, товариші, і хто вірить—повірте:
Проміню сонця й повітря лехкого не бачила ця полуночниця—
На пуховиках, за тяжким оксамитом, під кокаїном вона народилась,
Потом солоним від неї не пахне і об мозолі вона не обтерлась,
На ній не стояв баняк з кулішем і хліба окрасць, як монумент, не висився...
Книгу про працю належить читати сьогодні,
Про життя й чоловіка,
А не про смерть і раба...